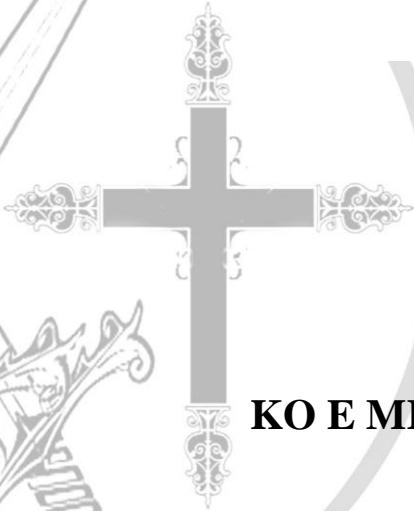

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	22
'Aho	Pulelulu, 23 Novema 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 23/2022 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

**'Aho : Tu'apulelulu 24 Novema 2022
Taimi : 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Tohi Tali 'o e To Folofola (Tatau Fakaangaanga)
Fika 05	:	Lipooti Fika 6/2022: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022)
Fika 06	:	Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vahenga Tongatapu 2
Fika 07	:	Fakamatala Fakata'u 'a e MEIDECC 2021/2022
Fika 08	:	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ngoue 2021/2022
Fika 09	:	Fakamatala Fakata'u 'a e 'Omipatimeni 2021/2022
Fika 10	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 11	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	6
Fokotu’u mei he Fakafofonga Kakai fo’ou ‘o Tongatapu 7 ke faka’atā ‘a e fakafuakava ‘i Fale Alea ngaue’aki e lea fakapilitānia	6
Fokotu’u ke me’a kitu’a Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 7 kae tau’ataina tipeiti Hou’eiki Mēmipa.....	7
Tui ‘osi mahino tu’u e Konisitutone mo e Tu’utu’uni e Fale Alea pea ‘ikai taau ke fai hano liliu	8
Fokotu’u ke me’a kitu’a Fakafofonga Tongatapu 7 pea ne me’a kitu’a e Fakafofonga	8
Kole ke fakafuakava’i ongo Fakafofonga Tongatapu 4 & 6.....	9
Fakafuakava’i ongo Fakafofonga Fale Alea ‘o Tongatapu 4 & 6.....	9
Te’eki ai ha taimi he tu’u he hisitolia kuo fakahoko hano fakafuakava’i ha Memipa Fale Alea ‘o ngaue’aki e lea fakapilitānia.....	10
Tokanga na ‘oku tonu ange fakapālangi he liliu faka-Tonga ‘oku ‘uhinga ai fokotu’u Fakafofonga Tongatapu 7.....	11
Fokotu’u ka talangata’a ai pe Fakafofonga Tongatapu 7 pea tuku kitu’a ko e talangata’a ki he Fale Alea.....	12
Kole ke fakatalanoa ki he Fakafofonga Tongatapu 7 he ko e Tu’utu’uni Fale ko e lea ‘oku ngāue’aki ko e lea faka-Tonga	12
Ui ‘a e Fale	13
Poaki.....	13
Me’a ‘Eiki Sea.....	13
Lipooti Tongatapu 4 kuo tali fiemālie Fakafofonga Tongatapu 7 ke fakafuakava’i ia he ngāue’aki lea faka-Tonga	14
Taukave’i ne ‘ikai faitu’utu’uni Fale ki he Fokotu’u Tongatapu 7 kae ngāue’aki founa angamaheni ngāue Fale Alea.....	14
Fokotu’u kapau kei talangata’a Mēmipa Fale Alea ‘o Tongatapu 7 pea tuku kitu’a.....	14
Fokotu’u ke faitohi mai Fakafofonga Tongatapu 7 ‘o kole fakamolemole ki he Sea Fale Alea	15
Fokotu’u ke pālōti’i fokotu’u ke tohi mai Fakafofonga Tongatapu 7 ki he Sea	16
Fokotu’u hoko atu ngāue ‘a e Falé pea foki mai ki Fale Alea Fakafofonga Tongatapu 7 ...	16
Fakama’ala’ala Sea Fale Alea ki he makatu’unga ‘a e fakahoko e pālōti pe ta’epālōti.....	16

Tokanga ki he fokotu'u ke faitohi mai Fakafofonga Tongatapu 7 kole fakamolemole ki he Sea	17
Tali Sea Fale Alea hoko atu fakafuakava'i Fakafofonga Kakai Tongatapu 7	18
Fakafuakava'i Fakafofonga Kakai fo'ou 'o Tongatapu 7	19
Lipooti ki he Tali Tō Folofola.....	19
Tali ki he Tō Folofola mei he Taloni Tama Tu'i	21
Tokanga ki he tōkehekehe ngaahi me'a tokanga ki ai Tō Folofola Tu'i mei he <i>GPA</i> Pule'anga.....	41
Fakahā 'ikai ha fehangahangai ngaahi me'a ne To Folofola ki ai Tu'i mo e ngaahi me'a 'oku mahu'inga'ia ai Pule'anga	43
Founga ngāue fo'ou taliui Fale Alea/Pule'anga ki he Tu'i	45
Tokanga ki he kupu 50A e Konisitutone ki he fatongia Palemia ke lipooti ki he Tu'i.....	46
Kehe pē fatongia Palēmia he Pule'anga mo e fatongia 'i he Fale Alea	49
Tui ko e Lipooti Tali Tō Folofola ko e lipooti fakamā e tu'unga 'oku 'i ai.....	50
Fokotu'u ke toki faka'osi ki 'apongipongi alea'i Lipooti Tali Tō Folofola.....	51
Fokotu'u ke mālōlō 'a e Fale.....	51
Kelesi.....	51

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Pulelulu, 23 Nōvema 2022

Taimi: 1015-1030 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Te u kole atu ke mou me’a pē ki ‘olunga ka u lau atu ‘etau ‘uluaki himi ‘i he pongipongi ní. Himi 409.

Lotu

(Na’e tataki ‘a e lotu ‘i he pongipongi ní ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, Lord Fakafanua.)

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Mālō mou laumālie Hou’eiki ‘i he pongipongi ní. Hangē ko e ‘asenita ‘oku tufa atu ke mou me’a ki ai ko e fika 2 ‘etau ‘asenita he pongipongi ní ko hono fakafuakava’i ‘a e Hou’eiki Mēmipa fo’ou kuo fili ki he Fale Aleá, ‘a ia ko e Fakafofonga Tongatapu 4, Fakafofonga Tongatapu 6 pea mo e Fakafofonga Tongatapu 7.

Fokotu’u mei he Fakafofonga Kakai fo’ou ‘o Tongatapu 7 ke faka’atā fakafuakava ‘i Fale Alea ngaue’aki e lea fakapilitānia

Ka kimu’a pea tau hoko atu ki he ouau mahu’inga ko eni ‘i he pongipongi ní ‘oku ‘i ai e me’a fakangāue pē ki he ‘etau founa ngāue, fokotu’u atu ke mou me’a ki ai Hou’eiki. Koe’uhí ko e kole na’e ‘omai ki he ‘Ofisi e Seá mei he Fakafofonga na’e fili mai ‘e he kakaí ki Tongatapu 7. Hangē pē ko e Konisitūtoné mou me’a ki ai he kupu 83 Hou’eiki, tu’utu’uni he Lao ma’olunga taha he fonuá ni ke tau ngaue’aki Hou’eiki Minisitā Kapinetí pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí ‘a e ngaahi fuakava ‘o e Hou’eiki ‘o e Fakataha Tokoní mo e kau Fakafofongá ‘i he kupu 83 e Konisitūtoné ke mou me’a ki ai. ‘A ia koe’uhí ko e ngaahi lao ko eni e fonuá ni ‘oku ...

<002>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Sea: ...fakapaasi ‘i he Fale Alea ‘i he lea fakapilitānia pea mo e lea faka-Tonga ‘oku Konisitūtone fakatoloua pē ‘a e fakapālangi mo e lea faka-Tonga ka ko e kole na’e fokotu’u mai mei he Fakafofonga Tongatapu 7 te u fakahoko atu pē ke mou me’a ki ai ke mou toki fai ha tu’utu’uni ki ai Hou’eiki pea koe’uhí ko e ngeia mo e totonu ‘a e kau Fakafofonga ‘o hangē ko ‘enau totonu ke ‘omai ha’anau fokotu’u mo kau mai ki he pāloti e Fale ‘e toki faka’atā pē ia hili hono fakakakato ‘enau fuakava. ‘I he’ene pehē ko e Fakafofonga ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane le’o ‘i he Fale Alea he ‘aho ni kae ‘oleva kuo fakakakato ‘a e ouau mahu’inga ko eni, ‘oku fakafou mai leva ‘ene kole mei mu’a ni ke fokotu’u ki he Fale ke tau ngāue’aki ‘etau mafai ke fakangofua ‘a e fuakava ‘i he fakapālangi pea mo e faka-Tonga.

Ko e fuakava Hou’eiki ko e me’a fakafou’ituitui pē ia e Hou’eiki Fakafofonga pea ko e fakalea ‘i he Konisitūtone ‘oku fakapālangi pea mo faka-Tonga, ka koe’uhí ko ‘etau ngaahi tu’utu’uni

mou mea'i pē Hou'eiki ko e me'a kotoa 'oku fakahū mai ki he Fale ni 'oku 'i he faka-Tonga 'ata'atā pē 'o a'u ki he ngaahi lipooti 'oku fakahū mai mei he Pule'anga kuo pau pē ke liliu fakalea ki he Tonga kae 'atā pē 'a e fakapālangi 'o kapau 'oku loto ki ai 'a e tokolahi 'o e Fale. Ko ia ai he 'ikai 'i ai ha'aku lau ki he me'a ni Hou'eiki 'e pule pē loto e tokolahi e Fale, ka ko e faingamālie mo e fakakaukau 'e fokotu'u atu pē ia ke mou toki fai ha'amou tu'utu'uni ki ai.

Ko e ngaahi mafai 'oku tuku mai ki he Sea 'o e Fale Alea 'oku ngata pē ia 'i he ngaahi 'isiu 'oku 'ikai fakalea hangatonu mai 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni, ka koe'uhí ko e kupu fika 21 'o 'etau Tu'utu'uni tu'uma'u ko eni 'a e Fale 'oku hā ai ko e lea faka-Tonga 'oku pau ke tau ngāue'aki. 'A ia ko e founa pē ia 'e malava ke faka'atā e kole 'a e Fakafofonga ko ha loto ki ai e Fale ke tuku fakatafa'aki e faka-Tonga kae fakafaingamālie'i 'a e fakapālangi 'i he'etau Konisitūtone ke fakahoko'aki 'ene fuakava.

Ko e 'isiu pelepelengesi eni Hou'eiki pea ko u fokotu'u atu e ngaahi fakakaukau kotoa pē mo e kole kotoa pē 'oku 'omai ha Fakafofonga tatau ai pē pē ko e hā 'ene tui fakafō'ituitui, ka kuo pau pē ke fokotu'u atu ko e Fale eni 'oku alea'i ai e ngaahi me'a ni. Mou me'a mai Hou'eiki 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Oku kau ia he me'a mahu'inga hangē pē ko ia na'a ke me'a ki ai, ka 'oku hangē 'oku ke luva mai koe 'a e fo'i pulu ki he Fale Sea pehē 'e au kuo 'osi mahino 'a e faitu'utu'uni 'a e Fale ko eni te tau fuakava fakapālangi tautolu? 'O hangē 'oku ke fokotu'u mai ke 'ikai ke tau toe fuakava lea faka-Tonga kae fakangofua 'i he Fale ni ke fuakava lea fakapāpālangi 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni ko ho fokotu'u ia?

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'eku fakahoko atu pē 'a e kole ke mou toki fakapapau'i mai pē 'oku loto ki ai 'a e tokolahi pē 'ikai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku lau ki ai Hou'eiki ko 'eku fokotu'u atu pē ke mou toki me'a mai pē ko e hā e me'a 'oku mou loto ki ai. 'Eiki Nōpele Vava'u me'a mai.

Fokotu'u ke me'a kitu'a Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 7 kae tau'atāina tipeiti Hou'eiki Mēmipa

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki 'o e fonua kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga Kakai kae 'uma'ā 'a e kau ngāue 'Eiki Sea. Sea mālō mu'a ho'o laumālie tau ma'u ki he pongipongi ni. Mālie'ia 'aupito he lotu me'a'aki he Feitu'u na pea ko e ngaahi kupu'i lotu lelei 'aupito....

<007>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu'ilakepa : ... 'I he pongipongi ni me'a mai e kakai 'o e fonua kae 'uma'ā 'a e kau Mēmipa hono kotoa Sea. Sea ko u fakamālō au koe'uhi kuo lava 'a e konga 'uluaki he fili e ni'ihi pea ko e aoao eni e loto 'o e kakai tapu mo nautolu pea ko e lelei tahā ia 'Eiki Sea. 'Eiki Sea te u 'oatu pē hoku loto mo'oni 'oku 'Eiki Sea. Lahi e ni'ihi nau fakamo'oni he me'a ko eni 'Eiki Sea pea ko 'eku lea ia na'a ku fai he Pulelulu pea toki fai e fili he Tu'apulelulu. Ka ko 'eku talanoa melie, ke lava mai 'a Mateni mo Piveni mea'i lelei 'e he ni'ihi e kau Fōfō'anga na'a nau fanonogo ki he 'eku lea ko eni. 'Aki 'eku 'uhinga Sea ko u sai'ia he ongo tangata 'Eiki Sea. Fiema'u ki he Fale ko eni ke 'i ai ha ni'ihi ke nau tokoni ki he ngāue e 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o e 'aho. Sea ko 'eku fakanounou ko 'eku kole ki he Feitu'u na,

fēfē ke faka'atā 'a e tokotaha ko ia 'a ia 'oku ne kole fai e kole mo e fokotu'u ki he Feitu'u na kae tau'atāina 'a e tipeiti 'a e Fale ni 'Eiki Sea.

Ko e 'uhinga ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'oku tau ongo'i pē. Ngaahi me'a na'e hoko ki he kau Mēmipa e Fale ni na'a ku kole atu ki he Feitu'u na faka'ofa si'i ni'ihi ko ē he Fale ko eni, ka ko e taimi 'oku tuku kitu'a 'e tau'atāina leva 'Eiki Sea. Ko 'ene fokotu'u pea 'oku mahino kia au 'Eiki Sea pea 'oku 'osi 'ave holo ia he ngaluope pea ko 'ene tui ia pea 'oku ou fokotu'u atu ki he Feitu'u na. Fēfē mu'a ke tuku mu'a 'a e tokotaha ko ia ke me'a kitu'a talitali mei ai ka tau 'ai e konga 'uluaki 'a e ni'ihi ko ē 'oku nau fuakava faka-Tonga. Ko 'etau Konisitūtone 'oku tu'utu'uni 'e he Konisitūtone ko e Fale ko eni kuo pau ke tau fuakava pea tau ngāue'aki e lea faka-Tonga. Fo'i me'a fo'ou eni 'oku 'omai he pongipongi ni 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu mu'a 'eku fokotu'u 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Tui 'osi mahino tu'u e Konisitūtone mo e Tu'utu'uni e Fale Alea pea 'ikai taau ke fai hano liliu

Lord Tu'ivakanō : Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, pea tapu mo e Fale 'Eiki ni. Sea 'oku ou tu'u hake pē 'eku ongo'i 'aupito 'a e me'a 'oku ke tu'utu'uni ki ai. Hangē pē ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ka ko e ta'u hokohoko eni 'e tolungofulu 'eku 'i he Fale ko eni 'oku te'eki ai ke 'i ai ha me'a pēhé ni 'e hoko 'i he Fale. Pea tu'o 2 'eku ta'utu he Sea ko ena 'oku 'ikai pē ko e me'a ki he Sea ko ia 'oku ne tataki e Fale ko eni. Hangē 'oku ke toe teke'i mai e me'a ki he Hou'eiki 'o e Fale. Ko 'etau Tu'utu'uni mo e Konisitūtone kuo 'osi mahino. Ko e 'ai e me'a ko eni kuo tau kamata ke tau felau'aki 'i he pongipongi ni koe'uhi ko e fiema'u 'a e tokotaha. Ko e Tonga eni pea ko e Tu'utu'uni 'a e Falé ko e me'a kotoa 'i he Fale ko eni 'oku faka-Tonga. Ko e hā 'a e 'uhinga ke tau toe liliu ai 'a e founa 'etau ngāue koe'uhi ko e fiema'u 'a e tokotaha. Ka 'oku ou talaatu pē ki he Feitu'u na Sea, 'oku 'ikai ke taau ke tau toe hanga 'o liliu 'a e Tu'utu'uni 'a e Fale. Ka 'oku 'i ai ha Tu'utu'uni tu'uma'u. Ko 'eku talaatu pē 'e au hoku loto he na'a ku 'i he fatongia ko ena pea 'oku mahino kiate au. Ko e 'ai ke toe mafasia 'a e Hou'eiki he me'a 'oku mahino. Ko e hā e me'a ka tau toe alea'i ai kuo 'osi mahino e Lao mahino e Konisitūtone mo e founa ngāue 'a e Fale mahino. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku toe 'i ai ha me'a 'a e kau Fakafofonga fekau'aki mo e *issue* ko eni.

Fokotu'u ke me'a kitu'a Fakafofonga Tongatapu 7 pea ne me'a kitu'a e Fakafofonga

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole he'eku toutou tu'u hake. Ko u kole atu tuku mu'a 'a e tokotaha ko eni kitu'a kae 'ata'atā 'a e tipeiti 'o e Fale ni 'Eiki Sea. Ko e fekau pē ke me'a...

<008>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu'ilakepa: ... ki tu'a kae 'ata'atā e Fale ni fai leva ha'o faitu'utu'uni pea kapau 'oku 'ikai ke faitu'utu'uni e Feitu'u na 'e mo'oni e me'a 'oku 'ohake he 'Eiki Nōpele Tongatapu. Ka 'i he'eku ongo'i 'Eiki Sea 'oku faingata'a'ia e Feitu'u na pea ko 'eku 'uhinga ho'o me'a

mai ki he Fale ni ke mau tokoni atu pea kapau ‘oku fiema’u ‘emau tokoní kole mu’a ke fokotu’u ke ‘ave mu’a e Mēmipa ko eni ki tu’a.

'Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele kuo mahino pē kia au ho’o fokotu’u pea te u kole ki he Fakafofonga ke kātaki ‘o me’a atu ki tu’a kae tau’atāina ‘a e feme’a’aki e Hou’eikí.

Lord Tu’ilakepa: 'Eiki Sea ko u fakamālō ki he Feitu’u na ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele fu’u fiema’u ‘aupito ‘aupito e Feitu’u na ‘i he taimi ‘o e faingata’a ke ke tokoni ki he kakai ‘o e fonua 'Eiki Sea. Ko ‘eku fehu’i ‘e taha fai ki he Hou’eiki ‘o e Fale ni kapau ‘e fuakava fakapālangi ‘e me’a fakapālangi he Fale ni me’a kotoa pē he Fale ni te ne me’a fakapālangi ‘oua na’a toe me’a faka-Tonga? Lahi e maumau 'Eiki Sea ‘e hoko he me’a ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e kamata eni ke ‘unu’unu mai ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke tau tonu ke tau tui ki ai ‘a e me’a fakauēsite. Ke hunumaki he fonua ko eni ‘Eiki Sea.

Kole ke fakafuakava’i ongo Fakafofonga Tongatapu 4 & 6

Lord Tu’iha’angana: Ka u ki’i tokoni mu’a ki he ‘Eiki Nōpele kātaki. Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tonga ko u, ko u tu’u pē ‘a’aku 'Eiki Sea ‘uhinga he ko ena kuo ke tuku mai e kaveinga ki he feme’a’aki ‘a e Fale pea hangē ko eni ‘oku mahino ‘e ‘i ai e ngaahi me’a atu ‘a e Hou’eiki pea ‘oku kimui ‘oku ‘i ai e me’a ia kapau ‘e hoko atu e feme’a’aki he kaveinga ko eni te u toki fakahoha’a. Ka ‘oku hangē ko e kongā ‘uluaki e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele fuakava mu’a ‘a e ongo Mēmipa ia ko ē ‘oku na si’i me’a ko ē he ‘oku na tali lelei pē ‘e naua ‘a e founa ngāue ‘a e Fale ni pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e Mēmipa ia ko e toe foki mai pē. ‘UHINGA ka na me’a hake ki hona seá ‘o toki hoko atu e feme’a’aki ‘a e Fale mo ‘ena si’i me’a pehē ‘a naua mamate he me’a ko ē ka ko u pou pou pē ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele fuakava naua ka na me’a atu ki hē ka tau toki, pau ko hono loto ena ka ko u tui pē ko e ko e me’a mahu’inga pē eni kuo ‘osi ‘oatu he ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu ki he Fale Alea pea kapau ‘e toki hoko atu pea te u toki kole ha’aku faingamālie ke u fakahoha’a he me’a ko eni kae kae fokotu’u atu pou pou atu ki he fokotu’u ko ia mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke hoko atu hono fuakava, fakafuakava’i e Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 pea mo Tongatapu 6.

Fakafuakava’i ongo Fakafofonga Fale Alea ‘o Tongatapu 4 & 6

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ou fuakava ni ‘i he ‘Ao ‘o e ‘Otua te u talangofua mo’oni ki he ‘Ene ‘Afio ko Tupou VI ko e Tu’i totonu ‘o Tonga pea te u tauhi mā’oni’oni mo haohaoa ‘a e Konisitūtone ‘a e Pule’anga ‘o Tonga pea faitotonu mo mā’oni’oni ‘a e lakanga mo e ngāue ‘o e Fale Alea, ko au Mateni Tapueluelu.

Dulcie Tei: ‘Oku ou fuakava ni ‘i he ‘Ao ‘o e ‘Otua te u talangofua mo’oni ki he ‘Ene ‘Afio ko Tupou VI ko e Tu’i totonu ‘o Tonga pea te u tauhi mā’oni’oni mo haohaoa ‘a e Konisitūtone ‘o e Pule’anga ‘o Tonga pea faitotonu mo mā’oni’oni ‘a e lakanga mo e ngāue ‘o e Fale Alea, ko au *Dulcie Elaine* Tei, Fakafofonga Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 6.

<009>

Taimi: 1045 – 1050

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u fiefia he pongipongi ni ke u fakafe’iloaki atu e Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 pea mo Tongatapu 6. Fakamālō atu e lava ‘o fakakakato ho’omo ouau fuakava he pongipongi ní. Faingamālie ko ení te u tuku ki he ‘Eiki Minisitā *Labour and Commerce*.

Te’eki ai ha taimi he tu’u he hisitolia kuo fakahoko hano fakafuakava’i ha Memipa Fale Alea ‘o ngaue’aki e lea fakapilitānia

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmiá pea pehē ki he tēpile ‘a e Kapinetí. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ‘ene ‘Afió, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí.

Sea, kole pe motu’á ni ke ‘omai mu’a ha ki’i faingamālie ke ‘oatu pe ha ki’i fakamalanga nounou ‘i he kaveinga mafatukituki ‘a ia kuo ‘ohake ‘i he pongipongi ko ení. Ko e ‘aho eni ‘oku kehe ki he fonuá pea mo e ‘otu Tongá ni. Ko e ta’u eni ‘e 147 talu meí he hifoaki ‘etau Konisitūtone ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni pea mo ‘etau muimui ki ai pea mo fakahoko, tu’uholoaki mai e fatongiá ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni.

Sea ‘oku ou ‘oatu e faka’apa’apa lahi ki he totonu ‘a e Fakafofongá pea ‘oku ‘i ai mo ‘ene totonu ke fakahoko ai ‘ene ngaahi fiema’u ki he Feitu’ú na. Ka ‘oku tu’u pe motu’á ni ke u ‘oatu pe ha’aku ki’i fakakaukau meí he Lao pea mo e Konisitūtone ko eni ‘o e fonuá.

Hangē pe ko ia ko u fakahoha’a ki ai ko e ta’u eni ‘e 147 ‘ene tuku’au mai. Pea na’e ‘osi ‘i ai mo e Palēmia ko e pāpālangi ‘i he fonuá ni ko *Shirley Baker*, ‘a ia na’e hoko ko e Palēmia he fonuá ni, ko e pāpālangi ‘eni. Pea ko e tu’uholoaki mai ko ē ‘a e Konisitūtone kapau leva ‘oku fakalongologo ‘a e Konisitūtone ‘i he tui ‘a e motu’á ni ‘e foki ki he *intention* pe ko e fakakaukau ‘a ‘etau fanga kui, ‘a e Hou’eiki ‘o e fonuá, ‘a e kau muli, na’a nau hanga ‘o fatu mai ‘a e Konisitūtone ‘o e fonuá ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni.

Ta’u eni ‘e 147 pe 46 nai mo ‘etau muimui mai he Konisitūtone ko ení. Tu’utu’uni ngāue ‘a e Fale Alea ‘oku kei tu’u pē ‘o a’u ki he ‘ahó ni. Pea ko e fakakaukau ‘etau fanga kuí mo e Hou’eiki e fonuá ‘i he ‘aho ko iá ‘a ia ‘oku kei tu’uholoaki mai he ‘aho ko ení. Na’e te’eki ai pea ‘ikai ke ‘i ai ha fuakava na’e fakahoko ‘i he Fale Alea ‘o Tongá ‘i he lea fakapilitāniá, hā pe ia ‘i he’etau tu’utu’uni ngāué.

Na’e Palēmia ‘a *Shirley Baker* ‘i Tongá ni ko e muli eni mo e pāpālangi. Na’e fuakava fakatonga, ‘a ia ko hono fakamahino ia ki he fonuá ni ‘a e fakakaukau pe ko e *intention* ‘a e kau fa’u lao ‘o e fonuá na’a nau fa’u e laó ke tau muimui ai ‘o a’u ki he ‘ahó ni. Sea ‘oku mahino ki he motu’á ni ia e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘aho ní pea ‘oku lave’i pe ‘e he motu’á ni ‘oku faingata’a’ia e Feitu’una. Ko hono ‘uhinga ko e natula ‘o e kole ko eni pea mo e totonu ‘a e Fakafofonga ko eni.

Ka ‘oku ‘i ai ‘a e pou pou ‘a e motu’á ni ki he me’a na’e ‘ohake ‘e he Hou’eiki Nōpelé. ‘Oku ou tui ta’etoeveiveiua ‘oku mahino lelei pē ‘a e Konisitūtone ia pea mo e mape folaú. Kei tu’u e ngaahi tukituki ‘i Pouono, fatu’anga ia ‘etau nofó, a’u mai ki he ‘ahó ni. Hifoaki mo e Konisitūtone e fonuá pea tau muimui. ‘Oku te’eki ai pea te’eki ai ke ‘i ai ha fa’ahinga *precedent* ‘e seti. Pe ko ha fa’ahinga me’a kuo fakahoko kimu’a he Fale Alea ‘o Tongá ni talu e tu’u e hisitōliá ke ne talamai ...

<010>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘e fakahoko ‘a e fuakava ko ení ‘i he lea faka-Pilitāniá. Ko ia Sea ko u ‘oatu pe au ia ‘eku, ‘a e fakakaukau ko iá pea mo e lau ‘a e Konisitūtoné, mahino ‘aupito pē tu’utu’uni ia ‘a e Lao mo ‘etau Tu’utu’uni Ngāuē. Pea na’e ‘osi ‘i ai mo e papālangi na’e Palēmia ‘i he fonuá ni na’e fuakava ‘i he lea faka-Tongá pea ‘oku te’eki ai ke uesia ‘a e tuku’au mai ko ē ‘a e Konisitūtoné ‘o a’u ki he ‘aho ni.

Ko e fakakaukau ko ē ‘a e motu’á ni pea mo e Hou’eikí pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kapinetí mo e Palēmiá, ko e hā e ‘uhinga ka mau ka muimui ai kimautolu ki he Tu’utu’uni ‘a e Konisitūtoné mo e Lao e fonuá kae lava ke uesia he ‘aho ni. He ko ‘ene fakaava eni ‘a e matapā pea ko e matapā ko ení ko e matapā ia ‘o e vaitafe pea ko e vaitafe ko iá ‘oku ou lea mo fakamo’oni he ‘aho ni he ‘ikai ke tau toe lava tautolu ‘o tāpuni ha taimi.

Ko e ‘ahó ‘eni Sea, ko e ‘aho eni ‘oku kei vilingia ai fuká, ko e ‘aho eni ‘e kei pule ai ‘a e Konisitūtoné ko e Lao ma’olunga taha he fonuá, ko e ‘aho eni ‘oku nofo ai e mafaí ‘i he Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko e kole ia ‘oku ‘oatu ‘e he motu’á ni ‘i he anga e fakakaukau ma’ulalo ‘oku ou fakahokó mo e faka’apa’apa lahi ki he totonu ko ení ke tau fakangata mu’a he ‘aho ni. He na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē kimu’a pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ‘i he lolotongá ni pea ko e ‘aho ni ko u manavasi’i ko ‘etau fakaava eni e matapā ‘o e vaitafé.

Ko ia Sea ‘oku pehē ‘a e faka’apa’apa lahi atu ki he Feitu’u na, faka’apa’apa lahi ki he Fakafofongá ko e anga ia e fakakaukau ‘a e motu’á ni mei he Konisitūtone ‘o e fonuá pea mo e laó, tau foki pē mu’a ki he mapé, mape folau. Pea ko ena kuo tuku mai e fo’i pulú ki he loto Fale Aleá, faka’apa’apa lahi ‘Eiki Sea ko e anga ia e fakakaukau ‘a e motu’á ni mo ‘eku loto mo’oní ‘o fakatatau ki he fakamo’oni ‘oku ou ‘oatu mei he Konisitūtone ‘o Tongá mo e ngaahi me’a na’e hoko ‘i he fonuá ni, pea ‘oku tuku’au mai ai ‘o a’u ki he ‘aho ni. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea e ma’u faingamālié.

‘Aisake Eke: Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Tongatapu 5.

Tokanga na ‘oku tonu ange fakapālangi he liliu faka-Tonga ‘oku ‘uhinga ai fokotu’u Fakafofonga Tongatapu 7

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Seá pea pehē ki he ‘Eiki Palēmiá, Hou’eiki Kapinetí pehē ki he Hou’eiki e fonuá kae ki’i fai ha fakahoha’a Sea. Sea ko e me’a ko ē ‘aho ní, ko u tui ko e anga pe ia e fonongá. Kuo pau pē ke tau fou mai he ngaahi taimi ‘e ‘ohake ‘a e ngaahi me’a pehé ni, ka ko u tui ko e ngaahi taimi ia ko e faingamālie ia te tau toe nofo ‘o vakai pē. Ko u tui ko e ngaahi me’a ‘e hoko ki he, ‘i he ‘aho ní.

Ka ko e ‘elito ko ē ‘o e me’a ko ení Sea ‘eku fanongo atu ki ho’o me’a maí, ‘oku hangē kiate au ‘oku ‘uhinga ‘a e, ‘a e fili ‘a e Fakafofongá koe’uhí hangē kiate au ‘oku fetō’aki ‘a e faka-Tongá mo e fakapālangí, hangē kiate au ko e ‘uhingá ia. Pea ko e me’a ko u toe ‘eke atu ai ki he Feitu’u na, kapau ko ia ko e *issue* faka, ko e *translations* ia faka-Tonga. Ka ko u sio hifo ko ē, sio ange ki he faka-Tongá mo e fakapālangí, ‘oku ou sio hifo ‘oku meimei tatau pē ia ka ko e me’a ko u foki atu aí. Na’a ko e ‘uhinga fakatekinikale pea ko e me’a ko u toe foki atu ki he Feitu’u na ki he ‘uhinga ko ē ‘oku ‘ikai ke loto ai ‘a e Fakafofongá ke faka-Tongá, ha’u ki he fakapālangí na’a ‘oku tonu ange ia. Ko e ki’i me’a ia ‘oku ou ki’i fakahoha’a ki ai Sea mālō.

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’ú.

Fokotu’u ka talangata’a ai pe Fakafofonga Tongatapu 7 pea tuku kitu’a ko e talangata’a ki he Fale Alea

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole pē ki he Feitu’una ‘eku tu’u haké pea ko u fakamālō atu Fakafofonga Ha’apai Fika 1. Mahalo pē na’u fu’u māfana ‘anenai ‘Eiki Sea koe’uhí hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘Eiki Sea. Ko e ongo tangata eni na’a ku faka’amu ke na me’a mai ‘o tokoni ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea he ‘oku mahu’inga pea ‘oku fiema’u. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘i ai ha ni’ihi pehē he Fale ni pea ‘oku longomo’ui e Falé pea ‘e toe tokanga mo e Pule’angá ‘Eiki Sea.

Mo’oni e me’a ‘oku me’a ‘aki ‘Eiki Nōpele Tongatapu Fika 2, ta’u eni ‘e 30, ko e motu’á ni mahalo ‘oku mei ta’u ‘e uofulu tupu ‘eku ‘i he Fale ni. ‘Aho ni ko u ongo’i lahi ‘aupito, ‘aupito. Kapau ko e to’onga eni ‘o e kamata pē me’a na’a ku faka’amu ke ō mai ‘o tokoní, ta ‘oku hala ‘eku ma’ú ‘a’aku Sea. Ko e tokotaha ko ení ‘oku ou ‘ilo’i ko e tokotaha lelei eni pea ‘e tokotaha ‘e fakaanga lelei. Pea kapau ko e kamata eni, ‘Eiki Sea ko u fokotu’u atu, tuku ‘i tu’a. Ko e fa’ahinga talangata’a ia ki he fonuá ni ...

<002>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu’ilakepa: ...kapau ‘e ‘ikai ke ne fai e me’a ko eni ‘oua te tau toe ‘ai e me’a fakatekinikale ko eni ko e me’a eni ‘oku tau fanongo ki ai na’e me’a mai he ‘Eiki Minisitā Leipa. Sea na u pehē ‘e tautau atu hoku leta ‘Eiki Sea kae tuku ki he ongo tangata ko eni ke na me’a mai ‘o fai hoku fatongia ‘aho ni ko u ongo’i ‘e toe tui hoku leta ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou kole atu Fakafofonga Fika 4 me’a ki ai tuku ‘ene ‘ai’ai loto he ‘oku kovi ia, kapau ‘oku fakafo’ituitui ‘i tu’a he ‘ikai ke lava ia he Fale ko eni, pea kapau ‘oku fiema’u ke ‘unu ‘ene ngāue me’a mai ki he Fale ni ‘o fuakava pea fai e me’a ‘oku talangofua ki ai pea kapau ‘oku ‘ikai ke talangofua tuku kitu’a ko u fokotu’u atu ki he Feitu’u na.

Kole ke fakatalanoa ki he Fakafofonga Tongatapu 7 he ko e Tu’utu’uni Fale ko e lea ‘oku ngāue’aki ko e lea faka-Tonga

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē laumālie lelei e ‘Eiki Nōpele ke u tokoni atu pē, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni mo hono pukepuke mai e Sea ‘Eiki mo hono tataki mai e fononga e Fale Alea ‘o Tonga. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e fonua kae ‘uma’ā hoku kaungā Fakafofonga Sea kae fai atu pē ha ki’i fakalavelave fekau’aki mo e ‘isiu mamafa kuo ‘omi ki ho Fale ‘Eiki he pongipongi ko ‘eni Sea. Ko u kole pē ki he Hou’eiki ke ‘oua te tau fu’u hoha’a mahalo ko e natula pē eni ia fo’ou mai ha ni’ihi mo ‘enau ‘omi e anga ‘enau tui hangē pē ko ho’o me’a ‘Eiki Sea ‘oku fo’ou ia ki he Fale ko eni ‘oku mahalo ko hono loto ‘o’ona mo e anga ‘ene fakakaukau tatau pē fuakava faka-Tonga mo e fuakava fakapālangi, ka ‘oku ‘i ai ‘etau tu’utu’uni pē ki ai he’etau Tu’utu’uni 21. Ko e lea faka’ofisiale ke ngāue’aki ‘i he Fale Alea ko e lea faka-Tonga ko e tu’utu’uni ia Sea pea ko u kole pē ki he Hou’eiki mou fakamolemole tuku mai ha ki’i taimi kae lele e motu’a ni ki hoku kaungā Fakafofonga Sea ke ma ki’i talatalanoa pē he ko u ‘ohovale he ko hono ‘uhinga...na’e ongo pavaki mai pē ia ko e talanoa ka na’e te’eki ke fakahoko mai kiate au ke ma talanoa ki ai, ka ko u faka’apa’apa’i ‘ene tui Sea kae ‘omai pē ha ki’i taimi ke u lele atu pē ke ma ki’i talatalanoa pē ‘i tu’a he ko u tui pē ko e tokotaha ako eni ia ‘e mahino

ngofua pē ia kiate ia ko e lea 'i he Fale ko eni ko e lea faka-Tonga ko e ki'i kole atu pē ia Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni mei he Fakafofonga Tongatapu 4 ke tuku mai ha faingamālie ke fai ha talanoa ki he'ene kaungā Fakafofonga. 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni? Pou pou Hou'eiki. 'I he'ene pehē Hou'eiki te u toloi e 'asenita fika 2 kae 'oleva kuo kakato mai e ngāue 'oku fakahoko ki ai ka tau hoko atu ki he fika 3 'etau 'asenita 'a ia ko hono ui e Hou'eiki Mēmipa e Fale ki he pongipongi ni Kalake. Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afio pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke fakahoko 'a e ui 'o e Fale ki he 'aho ni 'aho Pulelulu 'aho 22 'o Novema 2022.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue Me'atokoni mo e Vao'akau, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele ...

<007>

Taimi: 1100-1105

Kalake Tēpile : Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafahi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

'Eiki Sea kole atu ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Pohiva Tu'i'onetoa, Vātau Mefi Hui.

Poaki

'Eiki Sea ko e nagata'anga ia 'o e taliui. 'Oku ma'u 'i heni 'a e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, poaki pea mo e 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, poaki pea mo 'Eiki Nōpele Nuku. Hangē ko ia 'oku ke mea'i, 'osi 'i heni 'a e Fakafofonga Tongatapu 4 ka na'e tali 'ene poaki ka ko eni 'oku 'osi me'a mai he taimi ni. Ko e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau ui 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'a 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni Tupouto'a 'Ulukalala kae 'uma'a 'a e Ta'ahine Pilinisesi Kalauni. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e

kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki ko 'etau ngāue ē kuo hā atu he 'asenita na'e tufa atu ke mou me'a ki ai. 'Oku nounou 'aupito 'etau ngāue 'i he pongipongi ni Hou'eiki, 'a ia 'oku hā pē ia 'i he fika 5 'etau 'asenita ko e Lipooti mei he ngaahi Kōmiti Fika 5.1, 'a ia ko e Lipooti Fika 2/2022 - Kōmiti Fili ki he Tali 'o e Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea. Te u kole heni ki he Sea Le'ole'o 'a e Kōmiti ...

Mateni Tapueluelu : Sea, ...

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Lipooti Tongatapu 4 kuo tali fiemālie Fakafofonga Tongatapu 7 ke fakafuakava'i ia he ngāue'aki lea faka-Tonga

Mateni Tapueluelu : Fakamolemole Sea 'i he fokoutua hake, ka ko e kole pē mu'a ke u ki'i lipooti atu 'a e fatongia na'a ku fai ai e kole ki he Fale Alea 'o Tonga tapu mo e Feitu'u na Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa Sea. 'Osi fai pē talanoa mo hoku kaungā Fakafofonga ko e anga ē 'o e tu'u 'a e Tu'utu'uni pea 'oku fiemālie pē Sea ke foki mai ā 'o fakahoko. Mahino 'oku ne fakahoko mai 'a e anga 'o 'ene tui, mo 'ene fakakaukau he'ene tau'atāina ko e Fakafofonga ki he Fale Alea 'o Tonga ka ko e Tu'utu'uni ko ia 'a e Fale 'oku tu'u pea 'oku ne tali fiemālie pē Sea ke foki mai ā 'o fakahoko 'a e fuakava. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō 'aupito Tongatapu 4. Kole atu ki he Kalake ke hoko atu 'a e ouau 'i he fika 2 'etau 'asenita ko hono fakafuakava'i e Hou'eiki Mēmipa.

Taukave'i ne 'ikai faitu'utu'uni Fale ki he Fokotu'u Tongatapu 7 kae ngāue'aki founa angamaheni ngāue Fale Alea

'Eiki Palēmia : Sea ko e ki'i kole pē ke fakatonutonu atu. Ko e 'uhinga pē ko e Miniti 'etau Fale Sea, na'e 'ikai ke faitu'utu'uni ho Fale Sea na'a tau foki pē ki he me'a 'oku tau 'osi angamaheni ki ai. Na'e 'ikai ke fai ha pālōti na'e 'ikai ke fai ha faitu'utu'uni hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga. Na'a tau tali pē ke tau foki ki he angamaheni 'o e Fale. Mālō 'Eiki Sea.

<008>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Sea: ... ko ia Hou'eiki 'oku ou tui ko e me'a ko eni 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke tau toe tu'utu'uni ki ai tau 'osi felotoi pē Fale ki he founa ngāue ke tau tauhi e ngāue angamaheni mo e ngaahi tu'utu'uni e Fale. Me'a mai e 'Eiki Nōpele Vava'u.

Fokotu'u kapau kei talangata'a Mēmipa Fale Alea 'o Tongatapu 7 pea tuku kitu'a

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē he'emaui toutou tu'ú. Ko u fakamālō atu 'Eiki Palēmia ko e kamata eni ke 'asi mai 'Eiki Sea 'a e me'a 'oku ou kole ke tuku 'ai hake pē me'a pālōti, 'ai hake pē me'a pālōti mo'oni e Feitu'u na. Ko 'eku fokotu'u 'anenai ke tuku ki tu'á te'eki ai ke fai ha pālōti ai 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u ko eni na'e 'omai he Fakafofonga ne me'a mai pē pea me'a ki tu'a ko e fa'ahinga tō'onga ia 'i he Fale ni fakavalevale te mou me'a ki ai ke ngāue'aki he Fale ko eni. Kapau he 'ikai ke me'a mai e tokotaha ko eni 'o kole fakamolemole

ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu ke tuku ki tu'a. Fa'ahinga kakai talangata'a, tau fiema'u e Fale ko eni kakai talangofua.

'Eiki Sea 'oku hangē Fale 'a e Feitu'u na me'apango 'Eiki Sea ke me'a mai e kakai ha'a nautolu e Fakafofonga ki he me'a 'oku hoko ko eni 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole kae ki'i fakatonutonu pē mu'a kātaki Sea. Ko e fakatonutonu e pehē 'oku talangata'a Sea na'a ne fokotu'u mai pē 'ene fakakaukau pea 'oku fakahoko atu he Fale e tu'utu'uni tohi tokotaha fo'ou eni.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea.

Mateni Tapueluelu: Pea 'oku ne tali ia 'e ia.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Fakafofonga Fika 4.

'Eiki Sea: Tongatapu 4 'oku fakatonutonu koe he 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu atu e pehē 'oku talangata'a Sea mālō.

Fokotu'u ke faitohi mai Fakafofonga Tongatapu 7 'o kole fakamolemole ki he Sea Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: 'Io. Te u fakatonutonu e Feitu'u na. Tohi ko ē na'a ne 'omai ko ē ki he Sea fokotu'u ko u kole atu fokotu'u ki ai ke tohi mai ki he Feitu'u na 'o fai pē 'ene kole fakamolemole ki he Feitu'u na. 'Oua 'e fai he founa ko ē 'a e Fakafofonga ko e fa'ahinga founa fakakauleka ia 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na. 'A ia ke ma'u e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai ...

Mateni Tapueluelu: Ke ki'i fakatonutonu atu Sea..

Lord Tu'ilakepa: 'Oku tonu 'a e me'a ko eni 'oku ou 'oatu.

Mateni Tapueluelu: Ko u fakatonutonu Sea 'oku 'ikai totonu ke kole fakamolemole ha taha kapau 'oku tohi mai ki he Feitu'u na ko e founa faka'apa'apa pē ia.

Lord Tu'ilakepa: 'Io ... 'Eiki Sea fakatonutonu atu.

Mateni Tapueluelu: He 'ikai ke lava ke tuli e tokotaha ko eni he'ene founa 'oku kole tohi mai Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga kapau na'e faitohi ma'i toe tohi mai pē ki he Sea 'o fakahoko mai hono loto.

Mateni Tapueluelu: Ko eni kuo 'osi tali 'e he Fale Sea.

Lord Tu'ilakepa: Te'eki ke tali 'e he Fale 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke pālōti'i fokotu'u ke tohi mai Fakafofonga Tongatapu 7 ki he Sea

Lord Tu'ilakepa: Te'eki ke tali he Fale ni me'a ko ē 'oku me'a mai he 'Eiki Palēmia 'oku mo'oni ia tonu ke tau pālōti'i 'Eiki Sea, ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na.

Fokotu'u hoko atu ngāue 'a e Falé pea foki mai ki Fale Alea Fakafofonga Tongatapu 7

Mateni Tapueluelu: Ko u fokotu'u atu 'e au Sea ke hoko atu mu'a e ngāue mo e Fakafofonga ke foki mai mālō Sea.

Fakama'ala'ala Sea Fale Alea ki he makatu'unga 'a e fakahoko e pālōti pe ta'epālōti

'Eiki Sea: Hou'eiki te u fakamahino'i atu e me'a na'e fai ki ai e feme'a'aki māfana 'a Tongatapu 4 pea mo e Hou'eiki Nōpele ko eni 'i Vava'u 'uluakí te u fakama'ala'ala atu e 'uhinga 'oku tau pālōti ai mo ta'epālōti 'i he ngaahi tu'utu'uni kuo tali 'e he Fale 'i he pongipongi ni.

'Uluakí ko e kupu fika 21 ko eni 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni 'a ia ko e tu'utu'uni ia 'oku hā ai 'a e fakalea ko eni 'oku fiema'u ke tau ngāue'aki ki he, ko e lea faka-Tonga 'i he, 'i he Fale Alea.

Ko e tu'utu'uni ko iá ko e pālōti pē mo e loto ki ai e tokolahi 'o e Falé 'e lava 'o liliu. Ko e 'uhinga ia na'e fokotu'u atu ai ki he Fale. Ko e mafai 'o e Sea 'oku 'ikai lava ke u hanga 'o tamate'i mo liliu ha tu'utu'uni ta'eloto ki ai e Fale ko e 'uhinga ia na'e fokotu'u atu ai 'o hangē pē ko e ngaahi founa ngāue na'a tau ngāue'aki he lau 'uluaki lau tu'o ua tuku fakatafa'aki e tu'utu'uni ka tau hoko atu kae 'oua 'e 'ave ki he kakai mo e komiti na'a tau ngāue'aki e kupu 3 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni ke fakangofua e ngaahi, hono faka'atā e ngaahi tu'utu'uni ke lava e ngāue ko iá.

Ko e fokotu'u ko eni 'oku fekau'aki ia mo e kupu fika 21 lea faka-Tonga 'ikai lava ke u hanga 'e au 'o tuku fakatafa'aki ko e founa pē 'e lava ko hono fokotu'u atu ke mou toki tu'utu'uni mai 'aki ha pālōti. Ko e faikehekehe tu'utu'uni ko ia ke tau hanga 'o ngāue'aki mo ta'engāue'aki e kupu 21 ko hono ngāue'aki 'a e kupu 3 ko eni 'etau Tohi Tu'utu'uni 'a ia ko e pālōti pē 'e lava.

Ko 'eku kole ke tuku 'a e Fakafofonga ki tu'a kae fakahoko 'a e feme'a'aki tau'atāina 'a e Falé na'e 'ikai ke fiema'u ia ke pālōti he ko e founa ngāue ia 'oku 'i he malumalu ia e mafai 'o e Sea ke tu'utu'uni ta'efai ha pālōti ki ai. Ko e faikehekehe ia 'etau tu'utu'uni Hou'eiki ko e 'uhinga ia 'oku ou fokotu'u ai 'i he taimi ni ke tau pālōti pea mo e 'ikai tu'utu'uni kae fai 'aki pē 'eku tu'utu'uni e mafai e Sea ko 'eku faka'uhinga'i 'etau Tohi Tu'utu'uni he 'oku 'ikai hā tonu mo hā mahino 'a e tu'utu'uni mo e Konisitūtone mo ha lao ki he founa ngāue ko ia.

Hou'eiki ko 'etau 'asenita he pongipongi ni kuo fokotu'u mai he Fakafofonga Nōpele Vava'u ke 'omai e Fakafofonga ko eni ha tohi fakamolemole ki he Sea.

<009>

Taimi: 1110 – 1115

‘Eiki Palēmia: ... kimu’a pe Sea kātaki ka e ki’i ‘oatu pe mu’a ha ki’i fakama’ala’ala Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

Tapou Palēmia ki he Sea Fale Alea talu lele mai ‘a e Fale mo e ngaue’aki pe lea faka-Tonga

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. ‘Oku mea’i ‘e he Hou’eiki Mēmipa kotoa pē Sea ‘a e me’a na’e fa’a fai ai e feme’a’aki ‘a e Falé ni ‘i he kuohilí fekau’aki mo e tohi tangí. Tohi Tangí he lea fakapāpālangí ko e me’a pe fekau’aki mo e laó. Tohi Tangí ‘i he me’a fakatongá ha fa’ahinga me’a pē.

Talu ‘etau lele mai mei aí, tau nofo pe he fakatongá. Faka’atā ha me’a pe ke tangi mai ki ai e kakaí, ‘a ia ko ‘emautolu pe ‘amautolu ia ‘oku ‘ikai ke mau sai’ia he tōpiki ko iá pea mau fokotu’u atu ‘emautolu ke mau foki ki he me’a fakapālangí ke to’o ia ‘oua ‘e kau ia he tangí. Ka tau foki pe ki ha me’a fakalaó, te tau filifili leva ‘a e taimi te tau liliu ai ‘o fakatonga fakapālangí ‘o kapau te tau nofo’aki ‘a e fakakaukau ko iá Sea.

Mou ‘osi mea’i kotoa pē ‘emoutolu ‘a e fo’i tōpiki ko ení hano faka’atā ha me’a fekau’aki mo e laó mo e faka’atā kakato ha me’a ke tangi mai ki ai hotau kāingá. Ko e ‘uhinga pē ia hono fokotu’u atu Sea ke ‘oua te tau nofo pē, taimi pe ko ē ‘oku sai ai kiatautolú pea tau liliu ‘etau tu’utu’uní. ‘E lava lelei pe ia tautatutefito kapau ‘oku tokolahi ange ha faha’i ‘e taha ‘i ha faha’i ‘e taha. Ko e anga pe ia e tapou atu Sea ki he fakahoko e ngāue ho Falé Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Palēmia, me’a mai Tongatapu 4

Tokanga ki he fokotu’u ke faitohi mai Fakafofonga Tongatapu 7 kole fakamolemole ki he Sea

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa Fale Aleá. Sea ko u faka’apa’apa’i pe ‘e au e me’a ‘oku mea’ mai ki ai e ‘Eiki Palēmiá. Ko u tokanga au Sea ki he fokotu’u kuo ‘omi ‘e hoku ta’okete Fakafofonga Nōpele ko eni mei Vava’ú ke fai ha kole fakamolemolé Sea.

‘Oku ou tokanga atu ki aí Sea ko hono ‘uhingá na’a hoko eni ko ha pou tuliki ke tau fua tatau ki ai. Ko ‘eku kole atú Sea ke tukuange mu’a kuo ‘osi faitohi mai, ko e anga ‘ene fakakaukau fakafo’ituitui. Pea kuo ‘osi ia kuo fakamahino ki ai, ke mou ki’i faka’atu’i mai ko e tokotaha ko eni ia ‘oku fo’ou mai. Pea ko ‘ene hanga pe ‘e ia ‘o ‘omai ‘ene fakakaukau, pea ‘oku tau ‘oatu leva e tohi tu’utu’uní he ‘oku tau anga ki ai pea hoko atu leva e fuakava Sea.

Kapau ‘e tohi mai pē ha taha ‘o ‘omai ha’ane fakakaukau pea ‘ikai ke tali ‘e he Falé pea fekau ia ke kole fakamolemole Sea, hehengi e kakaí he fakahoko atu ‘enau fakakaukau ki he Feitu’u na. Ka ko u fokotu’u atu ke laumālie lelei pe mu’a e ‘Eiki Nōpelé kae tukuange ā ke hoko atu e ngāue ho Falé he pongipongí ni Sea ke fakakakato ka tau hoko atu, mālō ‘aupito Sea.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, kole fakamolemole atu Fakafofonga Fika 4 ē. Ko e fo’i lea ko ē ko e hehengi ‘Eiki Sea ko e fo’i lea ia ‘oku ‘ikai ke sai. Kae tuku

pe mu'a 'Eiki Sea ki he tafa'aki e me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Fika 4. Kae 'ai e me'a totonu 'o e Falé ni 'Eiki Sea na'e tohi mai e Mēmipá ki he Feitu'u na ka 'oku te'eki ai ke mēmipa kuo pau ke fuakava.

Pea 'omai leva e fakakaukaú ki he Falé ni pea ko au na'á ku fokotu'u ke me'a ki tu'a kae fai ha feme'a'aki e Falé ni 'Eiki Sea tau'atāina fekau'aki mo e 'isiu ko ení. Pea 'oku takitaha 'ohake 'e he Mēmipa 'ene faka'uhinga pea mo hono laumālie 'o fekau'aki pea mo e me'a 'oku fiema'u 'e he Fakafofonga ko 'ení 'Eiki Sea.

Sea, 'oku tau tui kotoa, kotoa ko hotau lotó 'Eiki Sea pea 'oku totonu pē ke tali tohi ā ia he Feitu'u na ki he Mēmipá. Ko e laumālie eni e Hou'eikí kapau he'ikai te ke fuakava pea 'oku ou tui he 'ikai ke lava 'o a'usia e me'a ko ē 'oku fiema'u 'e he kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea. Mo e falala 'a e feitu'u ha'anautolu na'a nau fili e Mēmipa ko ení. Founa fakapolofesinale, tokotaha ko eni 'oku 'ikai ke fo'ou ia 'Eiki Sea, tangata 'iloa. Pea ko e me'a na'á ku manumanu ai ke me'a maí. Ke me'a ange ki he'ene kamata'á pe 'ana ia, kamata hala, hūfanga he fakatapú.

Ko u kole atu ki he Feitu'u na, fai e me'a ko eni 'oku mau lotu ki ai e Hou'eikí. 'Oua 'e 'ai ha Mēmipa ke me'a mai pē 'o me'a mai pea me'a ki tu'a 'o fakalelei. Hangē ha taha fakamaau Sea ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na, fai pē he laumālie lelei. Me'a atu e Feitu'u na, ko e anga eni e laumālie e Hou'eikí, ko e hā leva 'ene tali maí. Pea kapau 'oku 'ikai ke ne tali mai 'Eiki Sea, Hou'eiki ko u fokotu'u atu, hoko atu mu'a e fokotu'u atu Sea.

Māteni Tapueluelu: Kātaki pe Sea ka u ki'i fakatonutonu atu 'e Sea fakamolemole. Ko e fakatonutonú Sea ko e pehē ko e tokotaha ko eni 'oku 'ikai ke fo'ou. Ko 'ene fo'ou eni Sea 'oku 'ai ai ke toki fuakava'i he pongipongi ko ení, ko 'ene fo'ou ia. Ko e 'uhinga e fokotu'u 'oku ou fakahoko atu Sea ko e kupu 7 e Konisitūtoné 'oku 'asi ...

<010>

Taimi: 1115-1120

Mateni Tapueluelu: ... 'atā ki he Tongá ke tohi mo lea 'aki e anga 'ene fakakaukaú pea ko e anga ē 'ene fakakaukaú ka 'oku tau 'osi fakahoko atu e tu'utu'uní pea kuo ne tali pea ko u fokotu'u atu ke hoko atu ā e ngāue ho Falé Sea. Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga, 'Eiki Sea kae 'uma'ā Hou'eiki. Kapau na'e fo'ou he 'ikai ke me'a mai 'o toe faka'uhinga. Ko 'ene me'a mai pē 'o me'a pea fuakava pea 'osi, ka ko 'ene mahino ki aí pea ne mea'i e me'a ko ē 'oku totonu ke ne faí, 'uhinga ai e feme'a'aki ko ē, 'oku tau toe lōloá ko e me'a ko iá 'Eiki Sea. Fokotu'u atu 'Eiki Sea ke fai pē me'a na'a ku fokotu'u atu 'Eiki Sea. Mālō.

Tali Sea Fale Alea hoko atu fakafuakava'i Fakafofonga Kakai Tongatapu 7

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u, 'oku mahino kia au e me'a 'oku ke me'a mai ki aí, ka ko e kole fakamolemolé 'o kapau ke 'osi fakahoko ha hala. 'I he tu'u he taimi ní ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau pē 'oku 'omai, kātaki Fakafofonga 'oku lolotonga fai 'eku lea. Tukuange e faingamālié ke me'a mai e Fakafofongá 'o fakahoko 'ene fuakavá. 'O kapau 'e talangata'a pe anga ta'efaka'apa'apa ki he Falé ko e toki taimi ia te tau sio ki he founa mo e hoko atu 'o hangē ko ho fokotu'ú ha'ane tohi kole fakamolemole mai.

Ka 'i he faingamālie ko eni koe'uhí kuo lava e me'a na'e me'a mai ki ai 'a Tongatapu 4 'o fai 'ene feme'a'aki ki ai, kiate au, 'oku lotu lelei ke hoko atu hono fakafuakava'i. Pea ko u tui mahalo 'oku talanoa lōloa 'etau toe faka'uhinga 'atautolu 'i he pongipongi ní. Hou'eiki 'oku lōloa e 'ahó 'oku tau 'osi 'ova he taimi na'e tonu ke tau mālōlō. Te u kole ki he Fakafofongá ke fakahū mai, tau fuakava pea tau toki mālōlō, tau foki mai 'o hoko atu ki he lipootí ko 'etau 'asenita mahu'inga ia e 'aho ní Hou'eiki. Kalake.

Fakafuakava'i Fakafofonga Kakai fo'ou 'o Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fuakava ni 'i he 'ao 'o e 'Otua, te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afió ko Tupou VI, ko e Tu'i totonu 'o Tonga. Pea te u tauhi mā'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisitūtone 'o e Pule'anga 'o Tonga pea faitotonu mo mā'oni'oni 'a e lakanga mo e ngāue 'o e Fale Aleá.

Ko au Paula Piveni Piukala, Fakafofonga Fale Alea Vāhenga Fili, Tongatapu 7.

(Ne 'uma leva e Fakafofonga Tongatapu 7, Paula Piveni Piukala ki he Tohi Tapú pea ne fakamo'oni he tohi fuakavá.)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Kole atu ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō leva 'a e Falé.)

<002>

Taimi: 1145-1150

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e kongā eni 'etau 'asenita fika 5 Lipooti mei he Ngaahi Komiti te u kole ki he Sea Le'ole'o e Komiti ko eni ke kātaki lipooti mai ki he Fale.

Lipooti ki he Tali Tō Folofola

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Sea e Fale Alea 'o Tonga. 'Oatu e fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Sea 'oku fakamālō atu ki he faingamālie, ka ko e 'uluaki pē toki fakatokanga mai e Fakafofonga Ha'apai e Hou'eiki Ha'apai he ko u sio hifo 'oku 'ikai ke 'asi hoku hingoa he Komiti, ka ko u manatu'i pē na'a ku kau he 'uluaki fakataha. Kaikehe Sea kae 'oatu pē leva e lipooti ko eni.

Sea ko e me'a ko eni na'e 'osi tuku mai 'e he Komiti Tō Folofola ke fai e tali he na'e 'i ai e ngaahi kaveinga mahu'inga na'e tuku mai 'i he Tō Folofola ke fai e ngāue ki ai 'a e Pule'anga pea mo e Fale Alea 'o Tonga.

Ko e kongā 'uluaki na'e 'osi fai e ngāue ki ai, ka ko e kongā ua 'oku mahu'inga 'aupito he na'e pēhē ke tali ke lava mai e 'uluaki ta'u ko eni e Pule'anga mo 'enau ngaahi ngāue pea 'oku ou tui 'oku mea'i pē he Fale Sea 'a e ta'u faingata'a koe'uhí he na'e 'ikai ke ngata pē 'i he Koviti-19 ka koe'uhí mo e tō mai 'a e Hunga Tonga, Hunga Ha'apai pea 'oku toe 'i ai pē mo e ngaahi

me'a kehekehe Sea, ka 'oku tau fakamālō pē 'oku kei tataki hotau fonua mei 'olunga koe'uhí 'o makatu'unga he ngaahi fokotu'utu'u pea ko u tui ko e fakamālō atu pē ki he Pule'anga ngaahi ngāue kuo lava, ka ko e fo'i ngaahi me'a ko eni 'oku tu'u atu pē ko ē Sea he lipooti ko eni ke toki me'a pē ki ai e Hou'eiki 'a e Tali Folofola na'e fai 'oku fakakakato 'a e ngaahi fiema'u he na'e 'i ai 'a e ngaahi kaveinga mamafa 'e tolu na'e fai e tokanga ki ai 'a 'Ene 'Afio 'a e mo'ui 'a e kakai, ko e feinga ke hakeaki'i 'a hotau tu'unga faka'ekonōmika pea mo e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua. Ko u tui mahalo pē kuo mou me'a hifo 'o lau e ngaahi ...

<007>

Taimi: 1150-1155

Lord Tu'ivakanō : Fakamālō au ia ki he Kōmiti kae 'uma'ā 'a e *Secretariat* ko e ngāue lahi kuo nau fai ko e tātaki mai 'a e ngaahi ngāue 'i he fo'i vaha'ataimi ko eni na'a nau hū mai ai mo e a'u mai ki he 'aho ni 'a e ngāue kuo fakahoko 'e he Fale pea mo e Pule'anga. Pea ko ia Sea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fokotu'utu'u ai 'a e Pule'anga pea mo e tu'unga 'oku 'i ai e *deficit* 'a e Pule'anga pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e ki'i 'ata lelei 'oku 'asi mai mei he ngaahi tataki kuo fai 'e he Palēmia mo e Pule'anga pea 'oku tau fakamālō pē ki ai. Ka ko u tui ko e ngaahi ta'u ko eni 'oku toe ko u tui 'e toe 'i ai 'a e ngaahi lelei 'e toki fai ha hano toe fokotu'u atu ia he ngaahi Tali Folofola hono hoko. Ka ko ia Sea ko u tuku atu pē 'a e Lipooti ko eni 'a e Kōmiti ka 'oku toki 'i ai ha Mēmipa 'oku fiema'u ke ke tātaki mai pē ko ha toe me'a 'oku ngalo ke toe tātaki ki he ngaahi lipooti ko eni pea ko ia Sea ko u tuku atu ki he Fale mālō.

'Eiki Sea : Mālō Fakafofonga Nōpele Tongatapu. Ko e.. Hou'eiki ko e tohi 'oku peesi 'e 2 'a ia 'oku hangē ko e lipooti ko eni 'a e Sea ko e fokotu'u 'a e Kōmiti ke tali 'a e Lipooti pea ke lipooti atu ki he 'Ene 'Afio. Hou'eiki ko e founa ngāue angamaheni ko ia 'a e Fale 'oku tau fa'a lau e tohi pea mou toki me'a mai ha ngaahi fokotu'u ke liliu pē 'e tātaki ke tāmata'i. Ka koe'uhi ko e tohi eni 'oku taumu'a mei he Fale Alea ki he 'Ene 'Afio te u kole ki he Kalake ke tāmata'i e letio pea mo e ongoongo koe'uhi ke malu'i pē 'etau feme'a'aki. Ko e tohi ko eni 'oku fiema'u 'e 'uluaki 'afio ki ai e Tu'i pea toki tukuange atu ki māmani. Ko ia Hou'eiki te u kole ki he Kalake ke ne lau mai e tohi.

Kalake Tēpile :

Kōmiti Fili 'a e Fale Alea ki he Tali TōFolofola.

'Aho 23 Novema, 2022

Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga

'Eiki Sea

'Oku ou fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 2/2022 Kōmiti Fili 'a e Fale Alea 'a ia na'e fokotu'u 'e he Feitu'u na 'o fakatatau ki he kupu 9 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga 'o fakafatongia 'aki hono fatu ha tali ki he Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea 'e he 'Ene 'Afio 'i he 'aho 11 'o Sanuali, 2022.

Kuo mau e ngāue 'a e Kōmiti pea 'oku ou fakahū atu ia ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu

.....
Lord Tu'ivakanō

Sea Le'ole'o

Kōmiti Fili 'a e Fale Alea ki he Tō Folofola

Tali ki he Tō Folofola mei he Taloni Tama Tu'i

Eiki Sea : Kātaki 'o lau mai 'a e kongā 'uluaki 'a ia ko e tali 'o e Tō Folofola.

'Aho Pulelulu 23 'o Novema, 2022

Kingi Tupou VI

Ko e Tu'i 'o Tonga

Palasi Fakatu'i

Nuku'alofa.

'E Ho'o 'Afio,

1. Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi ko e Tu'i Aoniu 'ene fakalākoifua lelei 'a e 'Afiona ko e Tu'i 'o Tonga pea kei tu'utai 'a e Pule 'a Ha'a Moheofo.
2. 'Oku mau fakamalumu he Talamalu Ho Fonua kae fakahoko atu 'a e fatongia 'o e Fale Alea ki hono fakakakato 'o e Tali 'o e Tō Folofola mei he Taloni 'i hono Huufi 'a e Fale Alea 'i he 'aho 11 'o Sanuali, 2022. Ko e fakamatala kakato 'o e ngāue na'e fakahoko 'i he ta'u faka-Fale Alea 'o e 2022 pea mo hono tokangaekina 'a e ngaahi kaveinga folau na'e toka ki ai...

<008>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tēpile: ... 'a ho'o finangalo ke mau ngāue ki ai.

3) 'I he hili ha ngaahi 'aho si'i mei he koloa na'e tō mei Loto Tatau 'i hono Huufi 'o e Fale Alea 'o Tonga ki he ta'u 2022 na'e mapuna ai 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea fakatupu ai ha ngaahi peau lalahi *tsunami* 'one uesia lahi ho fonua mo ho kakai 'i he tapa kotoa pē kae tautautefito ki Tongatapu mo Ha'apai.

'I he hili ha ngaahi uike si'i mei he mapuna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai na'e toe hoko mai foki 'a e fokoutua *COVID-19* ki he fonua.

'Oku mahino pē 'a e ngaahi pole ki he kaha'u ko ia 'oku totonu ke fokotu'u lelei 'etau ngaahi taumu'a ki he langa 'o e fonua 'i he fiema'u ke tau laka atu ki mu'a kuo pau ke tau vakai leva ki he tūkunga fakapa'anga lolotonga 'o e fonua.

4) Ko e ta'u 2022 na'e mohu faingata'a 'a e halafononga ka na'e kei tulifua pē 'a e ngāue he ngaahi kaveinga fisifisimu'a na'e langi mama'o ki ai 'a e 'Afiona. Na'e te'eki ha taimi 'e toe mahu'inga ange ai 'a e langa fonua kae kei fakatokanga'i pē 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e

fonua pea mo e ngaahi pole 'oku hanganaki mai mei he kaha'ú 'o tautefito ki he tu'unga lavea ngofua 'a Tonga mei he feliuliuaki 'a e 'ea.

5) Na'e fakahū mai ki he Fale Aleá 'e he Pule'anga 'a e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu 'a e pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2022 fakataha mo e fakamatala patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023. Na'e vakai'i lelei ai 'e he Fale Alea 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua ke 'i ai ha fakafuofua ki he ivi malava 'a e Pule'anga 'i he uhouhonga 'o e langa fonua mo e fakaakeake 'oku faí.

6) Tu'unga Fakapa'anga, ko e fakalukufua 'o e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 764.73 miliona 'a ia ne hiki 'aki ia 'a e pēseti 'e 24 mei he fuofua 'esitimetí 'o e ta'u fakapa'anga 2021/2022 'a ia ne pa'anga 'e 618.34 miliona. 'I he fakalukufua 'o e patisetí ko e pēseti ai 'e 57.1 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'anga pea ko e pēseti leva 'e 42.9 'oku fakapa'anga ia mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka 'i he ngaahi tokoni pa'anga pea mo e tokoni koloa.

7) Ko e fakalukufua 'o e ngaahi fakamole fakapa'anga 'i he ta'u fakapa'anga 2022/2023 ko e pa'anga 'e 437.08 miliona 'a ia 'oku hiki 'aki e pēseti 'e 15 mo e pa'anga 'e 56.9 miliona mei he fakamole fakapa'anga 'o e patiseti ta'u fakapa'anga 2020/2021 'a ia na'e pa'anga 380.1 miliona.

8) Ko e fakafuofua 'o e pa'anga hū mai fakalukufua ko e pa'anga 'e 325.3 miliona.

9) Ko e tupu ko ia 'a e *GDP* 'oku fakafuofua 'e holo hifo 'aki 'a e pēseti 'e 2 'a ia 'oku ne tukuhifo e tupu faka'ekonōmiká ki he pēseti 'e 2, pēseti -2.5 'i he ta'u fakapa'anga 2021. Ko e ma'olunga taha e hikihiki e koloa ne a'u ia ki he ma'olunga taha ko e pēseti 'e 9.3 'i Tisema 2021. Pea ne holo 'o a'u ki he ma'ulalo ko e pēseti 'e 7.8 'i Ma'asi 2022.

Ko e fakalukufua 'o e ngaahi nō 'a e Pule'anga 'i he a'u mai ko ia ki he 'aho 30 'o Sune 2022 'oku fakafuofua ki he pa'anga fakakātoa 'e 497 miliona pē ko e pēseti 'e 39 'o e *GDP*.

10) Ko hono vakai'i ko ia e ngaahi tupu'anga 'o e hikihiki 'a e koloa 'oku ne tuku mai ai ha founa ke tokoni ki hono fakasi'isi'i e hikihiki 'a e koloa pea mo fokotu'u ha founa fe'unga ke fakangatangata 'aki 'a e hikihiki 'a e koloa ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

Kalake Tēpile: ... te'eki hiki hake e tupu faka'ekonōmiká.

11) Ko e ngaahi fakamatala fakamuimuitahá na'e tuku mai meí he Pule'angá ki he Fale Aleá, na'e tuku mai ai 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e tu'unga lolotonga 'o e koloa fakatupu fakalotofonuá (*GDP*). Ko e pa'anga talifaki 'i muli 'a e Pule'angá (*foreign reserve*), hiki 'a e totongi 'o e koloa (*inflation*) mo e talafi pa'anga mei mulí (*remittances*).

12) Ko e tupu faka'ekonōmika ki he ta'u fakapa'anga 2022 na'e fakafuofua ke holo'aki 'a e peseti 'e 2.7 meí he ta'u fakapa'anga 2021. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he kei hokohoko mai 'a e uesia 'o e Kōviti-19, ola 'o e fakatamaki 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga/Hunga Ha'apaí 'i he 'aho 15 Sanuali 2022. Pea mo e vākovi fakapolitikale 'i he vā 'o Lūsia mo *Ukraine*. 'Oku kau

kotoa 'eni 'i he ngaahi makatu'unga 'okú ne holoki 'a e tu'unga faka'ekonōmika Fakamāmani Lahí meí he peseti 'e 5.7 'i he 2021 ki he peseti 'e 2.9 'i he 2022.

13) Ko e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'a e Pule'angá ki mulí ki he māhina ko Sepitema 2022 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 825.3 miliona. 'A ia 'oku fakafuofua te ne malava pē ke feau 'a e hū koloa mai mei tu'apule'angá 'i he māhina 'e 14.3. Ko e hiki hake 'eni 'aki 'a e peseti 'e 2.8 meí he tu'unga na'e 'i aí, ko e 871.0 miliona 'i he māhina ko 'Aokosi 2022. Pea hiki hake'aki 'a e peseti 'e 18.3 meí he \$757.0 miliona 'i hono fakahoa ki Sepitema 2021.

'Oku makatu'unga eni 'i he lahi 'o e ngaahi pa'anga hū mai, ko e tokoni felāve'i mo e Kōviti-19. Fakatamaki fakaenatula 'i he mapuna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga/Hunga Ha'apaí mo e hake 'a e peaukulá sūnamí pea mo e lahi 'o e ngaahi tokoni pa'anga taautaha meí he ngaahi fāmili, siasí mo e ngaahi mahení.

14) Ko e tu'unga 'o e hiki 'i he mahu'inga 'o e totongi koloá (*inflation*) 'i he'ene a'u mai ki he mahina 'Okatopa 2022. 'Oku 'i he peseti 'e 12.9 ko e holo eni meí he peseti 'e 14.0 ne a'u ki ai 'i he mahina Sepitema 'o e 2022. 'Oku makatu'unga e holó ni meí he holo 'i he totongi 'o e loló pea pehē ki he totongi koloa kakano'i manú 'o hangē ko e moá mo e mui'i pīpī. Pea 'i hono fakafehoanaki ki he māhina 'Okatopa 2021 koe totongi koloa na'e peseti 'e 7.2.

'Oku hiki'aki ia 'a e peseti 'e 5.7 ki he tu'unga na'e 'i ai e mahina 'Okatopa 2022. Na'e makatu'unga 'a e hiki ni meí he hiki fakalukufua 'i he totongi 'o e ngaahi koloa me'atokoni hū mai mei mulí pea mo e hiki 'i he totongi 'o e loló.

Ko e ngaahi fakamatala fakamuimui taha na'e tuku mai meí he Pule'angá ki he Fale Aleá 'o fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e tu'unga 'o e totongi koloa (*Consumer Price Index*). Na'e holo 'a e tu'unga totongi 'o e koloá 'aki 'a e peseti 'e 0.5 meí Sepitema 2022. Na'e tu'unga tatau pē 'a e koloa fakaloto fonuá pea holo'aki 'a e pēseti 'e 0.8 'a e koloa hū maí.

Ko e ongo māhina 'e 2 ki mu'á na'e hiki'aki 'a e peseti 'e 0.3 'i Sepitema 2022 pea hiki'aki 'a e peseti 'e 0.9 'i 'Aokosi 2022.

15. Ko e tu'unga fakamuimui taha 'o e talafi pa'anga mei mulí na'e a'u ki he pa'anga 'e 476.9 miliona 'i he māhina 'o 'Aokosi 2022. 'A ia 'oku hiki hake'aki 'eni 'a e peseti 'e 0.9 meí he tu'unga na'e 'i ai 'i he mahina Siulai 2022. 'I hono fakafehoanaki ki he mahina tatau 'i he 2021, 'Aokosi 'oku hiki hake'aki 'a e peseti 'e 1 'a e lahi 'o e pa'anga talafi mei mulí.

'Oku nga'unu māmālie hake pe 'a e tu'unga talafi pa'anga mei mulí 'o kau ai 'a e ngaahi polokalama toli fua'i'akau 'oku kau atu ki ai ho kakaí 'i Nu'usilá pea pehē foki ki 'Aositelēliá. Pea mo e ngaahi tokoni meí he kāinga Tonga 'oku nofo mulí hangē ko 'Amelika pea mo 'Iulopé.

Ko e loló foki mo e me'atokoni 'a 'etau ongo koloa hū mai lahi tahá ka 'oku fiema'u ke tokonia 'e he Pule'angá 'a e fakatupu fakalotofonua ...

<010>

Taimi: 1205-1215

Kalake Tēpile: ... ‘o e me’atokoní pea ke malu’i fakalao ‘a e ngaahi ngaue’anga ‘oku kei langalanga haké hangē ko e ngoué mo e toutaí. Ko ia ai kuo pau ke fakamu’omu’a ‘a e ngaahi ngaue langa fonua ‘oku tataki mei he va’a ‘o e sekitoa fakataautahá.

Sekitoa fakatupukoloá

Konga 16. Ko e lipooti fekau’aki mo e hū atu ‘a e me’atokoní ‘i he sekitoa toutaí ki tu’apule’angá, ‘oku kau ki ai ‘a e valú, tuna, ‘oku fe’unga mo e toni ‘e 280. Ko e palu lolotó ‘a ia ‘oku fe’unga mo e toni ‘e 48.5 kae pehē ki he ngaahi me’a tahi kehekehe mei ‘osení ‘oku fe’unga mo e ngaahi kongokonga ‘e 48725. Ko e toutai fo’ou ‘o e ngū feke moaná mo e kumi māketi ki tu’apule’angá ‘oku fe’unga mo e noa poini valu, mo e toni ‘e noa poini valuu. Pea ko e toutai fakatelé mo e tauhele iká ‘oku fe’unga mo e toluhiva.

17. Ko e tefito’i kaveinga ngāue hono fitu ‘a e Patiseti ‘o e Pule’angá ki he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023 ‘a ia na’e alea’i pea tali ‘e he Fale Aleá ko hono fakafaingamālie e fefakatau’aki fakafeitu’ú mo e fakatu’apule’angá tautautefito ki he ngoué, toutaí, ngāue fakamea’á, takimamatá, langa fo’ou mo e ngaahi ngāue makehé mo e sekitoa taautahá ke holoki ‘a e koloa hū maí.

18. ‘Oku kau ki hono ngaue’i ‘a e fakalalakaka ko ení ‘a e langa ha fale fo’u vaka mo e toho’anga vaka ma’a Vava’u pea mo Ha’apai kae pehē foki ki he ‘aisi tuku’anga ika ‘a e Potungāue Toutaí ‘i he Mala’evakapuna Fua’amotú, ko hono tokonia ‘a e langa hake ‘a e sekitoa toutaí ‘i he ngaahi ‘otu motú.

‘Oku toe fakahoko foki mo ha nō pa’anga ‘e 1.5 miliona fakafaingamālie ko e pa’anga nō ma’a e kau toutaí ke tokoni ke fakaivia ‘a e fakalalakaka ki he fanga ki’i toutai iiki mo e fanga ki’i toutai taautahá ‘a ia ‘oku ma’u me’atokoni mei ai ‘a e ngaahi fāmilí.

‘Oku vahe’i foki mo e pa’anga 1.2 miliona ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023 ko e fakataumu’a ki he founga faama fo’ou ‘oku lele lelei ‘aupito ki he mokohunú mo e tofé pea ‘oku fakahoko pē eni ‘i he faama ko ia ‘i Sopú. ‘Oku kau ki heni mo hono faama’i ‘o e vāsuvá pea mo e limu tanga’ú pea ‘oku ‘i ai mo e faingamālie ke fāma’i ‘a e lāpilá, paká pea mo e uloula ‘āvaí.

19. Ko e ngaahi ‘elia lalahi ‘e nima kuo fakatupulaki ai e fakalalakaka ‘a e toutaí, ‘a ia ko hono fokotu’u mo malu’i ‘o e Ngaahi Feitu’u Pule’i Makehé (*Special Management Areas*)

20. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi SMA ‘e 64 ‘i Tongá ni pea ko e ngaahi SMA na’e uesia he Hunga Tonga Hunga Ha’apai ‘i he ngaahi vahefonua ‘o Tongatapu, Ha’apai, ‘Eua na’e fe’unga mo e ngaahi SMA ‘e 43.

‘Oku hokohoko atu foki mo e polokalama faama ‘o e me’atokoni ‘o ‘osení (*aquaculture*). ‘A ia ‘oku kau ki ai hono fāma’i ‘o e tofé, faama tofe ‘e 38 ‘i Vava’u, Ha’apai mo Tongatapu. Faama mokohunú, faama mokohunu ‘e fitu, ko e 5 ‘i Tongatapu mo e ua ‘i Vava’u. Ko e faama vasuvá, faama vasuva mo e ngaahi kolo SMA ‘e 10 pea ‘oku hokohoko atu pē mo e ngāue ‘a e Potungāue Toutaí ‘i hono fakakau mai ‘a e ngaahi kolo ‘i he Feitu’u Pule’i Makehé.

22. ‘Oku hoko atu foki mo e ngāue ‘a e Pule’angá ki hono fakalalakaka (*develop*) mo mapule’i (*manage*) mo fakatolonga (*conserve*) e ngaahi me’a mo’ui ‘o ‘osení koe’uhí ko e kaha’u ‘o e fonuá ke fakapapai’i ‘a e tu’unga malu fakame’atokoni ‘a e fonuá (*food security*) mo e tu’unga faka’ekonómika ‘o e fonuá mei ‘osení (*blue economy*).

‘Oku kau foki ki ai mo e fakamamafa’i fakataimi hono toutai’i ‘o e ngaahi me’a mo’ui ‘o ‘osení hangē ko e mokohunú mo e ‘unomoá. ‘Oku kau atu pea mo Tonga ‘i hono fa’ufa’u ‘a e palani fakahoko ngāue ki hono tokangaekina ‘o e ‘osení, ‘a ia na’e tali eni ‘i he fakataha ‘a e kau taki ‘o e Pasifikí ‘i Siulai 2022. Na’e tali ‘eni ko e founga ke a’usia ai ‘a e ngaahi taumu’a fakalalakaka faka’ekonōmika ma’a e Pasifikí 2050.

23. ...

‘Eiki Sea: Kalake te u ta’ofi koe hena fakataimi koe’uhi ko ‘etau Tu’utu’uní. Toloí e Falé ki he 2.

(*Na’e toloi ‘a e Falé.*)

<002>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie he efiāfi ni Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita ‘oku kei ‘i he Tali ‘o e Tō Folofola. Kole atu ki he Kalake ke hoko atu pē hono lau kakato mai ‘a e kongā ‘uluaki ‘o e tali.

Kalake Tēpile : ... Tau hoko atu ‘i he peesi V faka-Loma palakalafi

23..Na’e ngāue atu ‘a e Fale Alea ki hono alea’i mo fakapapau’i ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni felāve’i mo hono Pule’i ‘o e Toutai mo hono Fakatolonga ‘a e me’a mo’ui ‘i tahi. Na’e fakapapau’i ai ‘e he Fale Alea ‘a e ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu ki he Toutai Kolo Matātahi 2021. Ko e ngaahi tu’utu’uni ko eni na’a ne vahe’i atu ha ngaahi kolo matātahi fo’ou ke hoko ko e ngaahi Feitu’u Pule’i Makehe *Special Management Areas* ko e fakataumu’a ke vaka’i’i mo pule’i lelei ‘a e ngaahi toutai mo e founga toutai ‘oku fakahoko ‘i he ngaahi ‘elia ko eni.

24. Na’e toe fakapapau’i foki ‘e he Fale Alea ‘a e ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu ki he Pule’i ‘o e Toutai Fakatolonga 2021, ke fakangofua hono ngaohi mo hū atu ‘a e mokohunu ‘i he vaha’ataimi pau koe’uhi ke tokoni ki he tu’unga faka’ekonōmika ‘a e kakai ‘o e fonua. Neongo eni na’e kei fakapapau’i pē ‘e he tu’utu’uni ‘oku hokohoko atu ‘a e fakangatangata hono toutai’i ‘o e mokohunu pea hokohoko atu hono fakatolonga ‘a e mokohunu mo e ngaahi me’a mo’ui ‘i tahi.

25. ‘I hono vakai’i ‘o e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngoue ‘i Tonga ni, na’e vakai’i ai ‘a e lipooti fakamuimui ‘a e Potungāue Ngoue ki he ta’u 2021/2022.

26. Ko e fakahoko fatongia ‘a e Potungāue ‘i he ta’u fakapa’anga 2021/2022 ‘e tefito ia ‘i hono fokotu’utu’u ‘a e ngaahi polokalama ngāue...

<008>

Taimi: 1415-1420

Kalake Tēpile : ...felāve'i mo e tokateu ki he langalanga hake 'o e sekitoa ngoue 'i ha hoko mai 'a e fokoutua fakamāmani lahi 'o e KOVITI-19 ki Tonga ni. Ko e ngaahi polokalama ko eni ne kau ki ai 'a hono palau 'ikai ha totongi 'o e ngaahi ngoue'anga lahi, ko hono tō 'o e ngaahi pulopula ngoue pea mo hono teuteu 'o e 'uhiki' i moa 'i he 'aho 'e 14 ke tufotufa atu ki he ngaahi tukui kolo mo e fāmili 'oku masivesiva ange. Ko e ngaahi fakahoko fatongia ni ne liliu lahi ia 'i he hoko ko ia 'a e fakatamaki fakaenatula 'i he pā ko ia 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga pea mo Hunga Ha'apai pea mo e peaukula na'e hoko 'i he 'aho 15 'o Sanuali 2022. 'I he ngāue leva 'a e Potungāue ke fakafuofua' i 'a e lahi 'o e naunau 'o e maumau ne hoko hili 'a e fakatamaki fakaenatula ni 'i he ngaahi ngoue'anga pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama fakaakeake mo langalanga hake 'o e tu'unga malu fakame'atokoni mo e ma'u'anga mo'ui 'i he sekitoa ngoue.

'I he hili e ngāue ni, ne 'i ai e fakafuofua 'a e Potungāue ki he fakakātoa 'o e maumau ne hoko ki he ngaahi ngoue'anga ko e pa'anga 'e 40.82 miliona. Ko e ngaahi polokalama fakaakeake 'a e Potungāue na'e fakahoko ia 'i he ngaahi kolo mo e ngaahi tukui motu 'a ia ne uesia mo maumau 'i he hoko 'a e fakatamaki fakaenatula, 'a ia ne fakafuofua ia ko e ngaahi vāhenga fili 'e 13. Ko e ngaahi tokoni 'a e Potungāue na'e kau ki ai 'a e fakahoko 'a hono palau' i 'a e ngaahi ngoue'anga 'o fakafuofua ki he houa 'e 4000 'o 'ikai ha totongi. Ko e tufotufa 'o e ngaahi pulopula 'akau mo vesitapolo ke tō, ko hono tufotufa 'o e lolo tisolō lita 'e 500 pea mo hono tufotufa atu 'o e ngaahi tokoni kehekehe ne a'utaki mai ki he Potungāue hili e fakatamaki fakaenatula.

27. 'I he ta'u fakapa'anga 2021/2022 ne malava ai 'a e Potungāue 'o fakahoko e ngaahi lava me'a ma'a e Pule'anga pea mo e kakai 'o e fonua. Ne hā eni 'i hono fakamanatua 'i Tonga ni 'e he Potungāue 'a e 'aho fakamāmani lahi 'o e me'atokoni 'a ia na'e fakakaveinga 'aki "Ko 'etau ngāue ko hotau kaha'u ia, ngaohi me'atokoni lelei, 'ātakai lelei pea mo mo'ui lelei."

Ne kamata foki 'a hono pailate' i 'a e uta fakakomēsiale atu 'o e kava-Tonga ki 'Aositelelia mo e lava lelei 'a hono fakahoko e aleapau ngāue fo'ou 'i he vaha'a 'o e Potungāue Ngoue pea mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga Nu'usila 'a ia 'oku 'iloa ko e *EPMAP* Tonga. 'A ia ko e polokalama fo'ou eni 'oku fakataumu'a ki hono fakatau atu 'o e ngoue meleni 'i Nu'usila. Na'e kakato foki hono fakahoko 'o e ngaahi ako ki he founa hono uta atu 'o e meleni ki tu'apule'anga hili hono ta'ofi mai mei Nu'usila he ta'u 2020, tupu mei hono ma'u 'o e 'inisekite 'i he meleni ne uta atu ki Nu'usila.

Na'e fakahoko hono savea ngoue fakata'u 'aki 'a e me'angāue fakatekinolosia ko e *QField* 'a ia ne ma'u ai e ola ko e 'eka 'e 6881 ko e ngoue foha pea ko e 'eka 'e 699 ko e ngoue fakakomēsiale 'o hangē ko e vanila, kava Tonga, meleni, fainā mo e hiapo.

Na'e fakahoko foki mo e ako 'aho 'e taha fekau'aki mo e poloseki ki he *national forest inventory* 'a ia na'e fakataumu'a eni ke tokoni ki hono tataki e palani, tokanga' i mo fakatupulaki 'o e vaotā mo e ngaahi ma'u'anga tokoni 'o e 'akau e fonua. Ko e polokalama ako ni na'e fakapa'anga ia 'e he FAO. Na'e kakato foki pea mo e fakahoko fatongia 'a e Potungāue, potungāue fekau'aki pea mo e poloseki fakalakalaka TCP pe ko e tohi fakahinohino ki Tonga ki he mo'uilelei Tonga *Guideline for Healthy Living*.

28) Fakatatau ki he fakamatala fakamuimitaha na'e tuku mai ki Fale Alea ko e fengaue'aki 'a e kau ngoue pea mo e Potungāue Ngoue, 'oku malava ke uta atu ai ki tu'apule'anga 'a e talo, meleni, 'ufi mo e manioke. 'I he fengaue'aki ko eni kuo 'osi ma'u ai 'e he potungāue 'a e maketi fakakomēsiale 'e ua, 'i Nu'usila pea ua 'i 'Asitelēlia. Ko e ngaue ko eni 'oku palani ke

fokotu'u ha Poate Fakamaketi pea mo e 'Inivesi pea ke hiki leva 'a e fatongia ko eni ke nau fakahoko.

'Oku 'i ai foki mo e palani ngaue ki hono fokotu'u 'a e Poate Fakamaketi mo e 'Inivesi ke nau ngaue tefito pe ki hono kumi 'a e maketi mo e hu atu 'a e koloa e fonua. 'Oku lolotonga fakahoko foki mo e ngaue 'a e Pule'anga ki ha aleapau economic partnership agreement ke lava 'etau 'u koloa 'o hū atu ki...

<008>

Taimi: 1420-1425

Kalake Tēpile: ... 'Iulope. 'I he ngāue ko eni 'oku fika 'uluaki ai 'a e kava 'i hono feinga' i ke fakapapau' i 'oku lava 'o hū atu ki he māketi 'a 'Iulope 'oku tokonia leva 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fale tukikava 'i hano feinga' i ke toe fakalalakaka ange e tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni ke lava ke nau a'usia e tu'unga fakatu'apule'anga. Ko e fale 'e 45 fakakātoa pea ko e taumu'a ke a'u e tokoni ki ha fale tukikava 'e 35.

29. 'Oku hoko atu 'a e fengāue'aki 'a e Pule'anga ki hono fakapa'anga mei he Pule'anga Siapani *JICA* 'a e konga 'o e ngāue ki he fakalalakaka pehē foki 'a e ngāue atu 'a e Pule'anga ki hono fakaivia mo tokonia 'o e kau ngoue, ngaahi *community* mo e ngaahi kulupu fekau'aki 'i hono tufaki 'o e fanga monumanu 'e fāma' i 'oatu 'a e ngaahi me'angāue ke tokoni ki he kau ngoue pea pehē foki ki he ngaahi ako mo e fale' i 'i he ngaahi polokalama ngoue 'i tōkanga.

30) 'Oku fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki hono faka'ai'ai ke toe mālohi mo vāofi ange 'a e fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha 'a ia kuo vahe' i ai 'e he Pule'anga 'a e pa'anga 10 miliona he Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga ke tokoni ki he ngāue ni.

31) 'Oku toe fakahoko foki mo hono faka'ai'ai 'o e hū koloa li tu'apule'anga 'a ia 'oku kau ai 'a e fo' i pulopula niu 'e 12,000 na'e tata'o ko e founga ke tokoni ki he feliuliaki 'a e 'ea 'a ia 'oku tokoni ki he malu fakafonua 'etau me'atokoni. 'Oku 'i ai pea mo e fakapa'anga pa'anga 'e 1.5 miliona mo e tokoni fakame'angāue ki hono ngaohi 'o e ngoue kava kae tautautefito ki he vahefonua Vava'u pea mo 'Eua.

32) 'Oku fakaivia foki 'a e tafa'aki 'o e fekumi pē ko e 'ilo fo'ou (*research and innovation*) 'a e Potungāue Ngoue mo fakalahi 'enau Patiseti ngāue 'aki ha pa'anga 'e 2.9 miliona kae pehē ki he kau atu ki ai mo ha kau tokoni mataotao mei he ngaahi hoa ngāue 'a e Pule'anga ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ilo fo'ou ki he uesia ki he lelei ange 'a e ngoue 'i he kelekele kae pehē foki ki he tafa'aki fakasaienisi mo e 'ātakai. 'Oku kau foki 'i he palani taimi lōloa 'a e Potungāue Ngoue 'a hono fakanaunau'aki 'a e potungāue ha ngaahi mīsini ke ne fahi 'a e ngaahi monumanu pea ke malava 'o tuku atu ki he māketi ki he fakalotofonua.

33) Ko e potungāue 'a e Pule'anga 'oku ne tokangaekina 'a hono kumi ha ngaahi faingamālie ki hono māketi' i 'o e ngaahi koloa fakalotofonua ki tu'apule'anga. Ko e Potungāue ki he Fakalalakaka Faka'ekonōmika pea mo e Fefakatau'aki. 'I he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e potungāue ki he Fakalalakaka Faka'ekonōmika pea mo e Fefakatau'aki 'oku kau ai 'a e pa'anga 'e poini 5 miliona ko e pa'anga tokoni *grant* 'oku taumu'a ke fakaivia ngaahi pisinisi toki kamata taautaha.

34) 'Oku 'i ai foki mo e tokoni pa'anga 'e 4.4 miliona 'oku fakataumu'a ia ke fakaiviva e polokalama tu'uaki 'o e koloa hū atu ki muli ki hono tokoni'i 'o e ngaahi pisinisi na'e uesia fakapa'anga mei he ngaahi nunu'a 'o e Koviti-19 ki he feleti 'o e koloa hū atu ki muli ma'a e kau pisinisi hū koloa ki muli, ko hono sēvesi 'a e ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua ki he fakamāketi 'i 'Aositelēlia mo Nu'usila pea pehē foki ki he pa'anga tokoni ki hono leipolo mo fa'oaki 'o e kava.

35) Ko e ngaahi palani kotoa 'a e Pule'anga na'e tuku mai ki he Fale Alea 'o Tonga 'i he Patiseti 'o e ta'u 2022/2023 na'e vakai'i 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea pea na'a nau pou pou ke hiki hake 'a hono fakaiviva 'o e sekitoa taautaha 'o ka 'i loto 'i he ivi fakapa'anga 'o e fonua. 'Oku fakatokanga'i lahi 'e he Fale Alea ko e ngaahi pisinisi 'oku fekumi ki he ngaahi māketi ki tu'apule'anga 'oku fiema'u ha ivi fakapa'anga fe'unga pea mo ha ngaahi me'angāue fe'unga mo fakaonopooni ke lava 'o a'usia 'a e ngaahi fiema'u 'a e māketi fakatu'apule'anga.

36. 'I he fakahoko ngāue 'a e Fale Alea 'i he ta'u 2022 na'e alea'i pea fakapapau'i ai 'e he Fale Alea 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021. Ko e Tu'utu'uni ko eni ko e feinga ia 'a e Pule'anga ke tokoni'i fakalalakaka 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua 'i hono faka'atā 'a e faingamālie ki he kau 'inivesitoa muli ke nau fakaiviva fakapa'anga mo tokoni ki hono kake'i mo fakalalakaka'i 'a e ngāue fakalotofonua ke malava ai 'a e ngaahi koloa 'oku ngoue'i mo ngaohi 'i he fonua hangē ko e kava, ahi mo e hiapo ke a'u ki he ngaahi tu'unga ma'olunga 'oku fiema'u 'e he ngaahi māketi lalahi 'i tu'apule'anga. Ko e fakataumu'a ke malava he ngāue ni ke tokoni ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua.

37. 'I he fakamatala fakamuimui taha na'e ...

<007>

Taimi: 1425-1430

Kalake Tēpile: ... tuku mai mei he Pule'anga ki he Fale Alea ko e ngaahi kautaha (*companies*) pisinisi 'osi laiseni *business license* mo e ngaahi 'inivesitoa muli *foreign investors* fakakātoa 'e 4627. Ko e ngaahi 'inivesitoa muli ko e ngaahi pisinisi iiki 'a ia 'oku fakama'unga ki he sekitoa takimamata ko e ngaahi pisinisi faleka'i mo e ngaahi pisinisi ki he teuteu fakafōtunga *Beauty Parlour Treatment* ngaahi pisinisi fale'i (*consultancy*) ko e pisinisi hū koloa mai mei tu'apule'anga pea mo e ngaahi pisinisi langa (*construction*). Ko e ngaahi *invest* muli foki ko eni 'oku 'i he ngaahi sikeili ma'ulalo pē 'a ia 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 100,000.00. Ko e 'inivesi muli lahi taha 'a e 'inivesi ki he hōtele 'oku langa 'i Fua'amotu.

'E 'ikai malava 'e he'etau māketi fakalotofonua ke feau 'a e fetō'aki 'a e fefakatau'aki mo muli. Ko e lolo foki mo e me'atokoni 'a 'etau ongo koloa hū mai lahi taha. 'E malava e ngaahi ma'u'anga ivi mei natula ke holoki ha kongas i' pē 'o e ngaahi fakamole ki he lolo.

3) Ma'u'anga ivi mei natula

38) Ko e taha 'o e ngaahi ngāue tefito 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'i hono alea'i he Fale Alea ko e ma'u'anga ivi mei natula.

39) 'I he tuku mai ko ē 'a e Patiseti 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023 ko e tefito'i kaveinga ngāue hono ono 'a e Pule'anga ke toe lelei ange, faingofua mo ma'ama'a 'a e fakahoko ngāue 'a e Pule'anga, kautaha pisinisi, fetu'utaki 'initaneti, ma'u'anga ivi, vai inu ma'a ange 'a e 'ātakai 'o Tonga pea potupotu tatau 'a e tupu faka'ekonōmika.

40) Na'e fakatokanga'i 'e he Fale Aleá 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Potungāue 'a e Pule'anga 'a ia 'oku ne tokangaekina 'a e sekitoa ma'u'anga ivi, Potungāue ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Fakatamaki Fakaenatula, 'Ātakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea (*MEIDECC*).

41) 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Potungāue *MEIDECC* 'i he'enau palani fakata'u 'a ia na'e fakahū fakataha mai ki he Fale Alea mo e Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga ki he ngaahi ngāue 'oku ngāue ki ai 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Ma'u'anga Ivi mei Natula.

42) 'Oku kau ki heni 'a hono fa'u ha lao ki he loló *petroleum* ke ne tokonia hono fakahoko e fefakatau'aki 'a kinautolu 'oku nau hū mai e loló pea ke fakamālohia 'a e Lao 'o e Ma'u'anga Ivi 'o Tonga ki hono faka'uhila'i 'o e ngaahi feitu'u ki 'uta. 'Oku kau foki 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e fokotu'u 'a e fakalakalaka 'o e mape halafononga ki he ma'u'anga ivi (*TERM*) 'i hono hoko atu 'a ia ko e palani ia 'oku hoko atu mei he palani ngāue (*TERM*) na'e ngata ki he ta'u 2020.

Ko e *TERM* foki ko e palani ia 'a e Pule'anga na'e fokotu'u 'i he ta'u 2010 ko e palani ta'u 'e 10 ki hono ngāue'i 'a e ngaahi taumu'a 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula 'o kau ai 'a e taumu'a 'a Tonga ke a'usia 'a e pēseti 'e 50 'o hono ngāue'aki 'o e 'uhila ko e ma'u ia mei he ma'u'anga ivi fakanatula.

43) Na'e alea'i foki mo fakapapau'i 'e he Fale Alea 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he lesisita 'o e kau ngāue fale'i ki he fakafuofua uesia 'o e 'ataakai 2021 ke fakapapau'i ko kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fakafuofua ki he uesia 'o e 'ātakai 'oku nau ma'u 'a e ngaahi 'ilo mo e taukei fe'unga ke fakahoko 'a e fatongia ko ia. 'Oku toe fakapapau'i foki 'e he tu'utu'uni ni ko e ni'ihi 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ki hono fakafuofua'i 'a e uesia ki he 'ātakai 'oku nau ngāue fakataha mo e Potungāue *MEIDECC* ki hono fakahoko 'a e ngāue mahu'inga ni.

44) 'Oku 'i ai pea mo e ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakahoko pē 'i he lolotonga ni 'o kau ki ai 'a hono fakafuofua 'o e ngaahi tekinolosia ki he ma'u'anga ivi, ma'u'anga ivi 'oku tokoni ki he fakasi'isi'i 'i he 'uli'i 'o e 'ātakai 'a ia 'oku hā 'i he *TERM* kae pehē ki hono fakalakalaka'i 'a e tafa'aki ma'u'anga ivi ki he fonua mo e ngaahi sekitoa fefononga'aki.

45) Na'e kamata'i fo'ou 'a e konga hono ua 'o e mape 'o e halafononga ki he ma'u'anga ivi *TERM Plus* 'i 'Epeleli 2021 ko hono fokotu'u ko ia 'a e *TERM Plus* te ne tokangaekina 'a e ngaahi ngāue ki he ma'u'anga ivi mei natula 'i he hili e ta'u 'o e 2020 'a ia ko e ta'u na'e ngata ki ai 'a e palani ngāue 'a e *TERM*.

46) Ko e ngaahi fakamatala fakamuimui taha na'e tuku mai mei he Pule'anga ki he Fale Alea fekau'aki mo e palani ngāue 'a e *TERM Plus* 'oku vahevahe ki he tāketi lalahi 'e ua 'a ia ko e pēseti 'e 70 'o e 'uhila 'oku ngaohi mei he ma'u'anga ivi malava 'o fakafuofua ki he 2025 ...

<009>

Taimi: 1430 – 1435

Kalake Tēpile: ... pea peseti 'e 100 'a e 'uhila 'oku ngaohi mei he ngaahi ma'u'anga ivi malava 'o fakafuofua ki he 2035.

47) Ko e 'ēlia ngāue lalahi 'e 7 'a e *Term Plus* 'oku kau ai 'a e ngaahi ma'u'anga ivi, founa fakapotopoto ki hono ngāue'aki 'a e ma'u'anga ivi, 'uhilá, malu 'o e ngaahi ma'u'anga ivi mo hono naunaú, fefononga'aki ke fakakau mai 'a e tangata pe fefine pea mo e tãnaki'anga fakamatalá mo e *data*.

48) 'Oku 'i ai 'a e ngaahi poloseki lalahi 'oku fengāue'aki ki ai mo e ma'u'anga ivi mei natulá 'a ia 'oku kau ki ai 'a e *Tonga Renewable Energy Project* ko e hoa ngāue 'a e Pule'anga Tonga mo e Pangikē Fakalalakaka 'o 'Esiá *Green Climate Fund* mo e Kautaha 'Uhila 'a Tongá. Na'a nau foaki 'a e Pa'anga 'Amelika 'e 53 miliona ki he polosekí. Ko e taumu'a 'o e polosekí ko e *mini-grid* 'e 9 kau ki ai mo e ngaahi faama sola ki Kotu, Mo'unga'one, 'O'ua, Tungua, Niuafou'ou. Pea mo e fokotu'utu'u mo ha ngaahi ako ki Hunga, Ofu, 'Otea, Falevai mo Kapa, Noapapu mo Matamaka.

Ko e taumu'á ke lava 'a e ngaahi feitu'ú ni 'o ma'u pēseti 'e 100 'o e ma'u'anga ivi fakafo'ou mo fakasi'isi'i 'a e fakafalala 'a Tonga ki he ngaahi lolo 'oku 'omi ki he fakatupu 'uhilá.

49) 'Oku 'i ai mo e poloseki ki he sisitemi sola ki he ngahi *mini-grids* 'a ia 'oku fakahoko 'a e ngāue ni ki he 'otu motu Vava'ú, Hunga, Ofu, 'Otea mo Falevai. Pea 'e fakakakato 'a e poloseki ki he 2023.

50) Ko e ngaahi ngāue kuo kakato 'o fakatatau ki he ngaahi fakamatala fakamuimitaha kuo tuku mai meí he Pule'angá ki he Kōmiti Tali Tō Folofolá. 'Oku kau ki ai 'a e faama sola *on-grid* ki Vava'u mo 'Eua (*Battery Energy Storage*) 'i Matatoa. Fakataumu'a ki he *load shifting* pea mo e *Battery Energy Storage* 'i Popuá, fakataumu'a ki he *stabilising*.

51) Ko e ngaahi poloseki 'oku hokohoko atú 'oku kau ki ai 'a e *Outer Islands Renewable Energy Project*. Ko e hoa ngāue 'a e Pule'anga Tongá mo e Pangikē Fakalalakaka 'o 'Esiá mo e Potungāue ki Muli mo e Fefakatau'aki 'a 'Aositelēliá 'a ia na'á na foaki 'a e pa'anga 'Amelika 'e 28 miliona ke fakahoko pea kuo 'osi fakakakato 'a e ngaahi poloseki 'o e sola faama *on-grid* 'i 'Eua mo Ha'apai. Ngaahi *mini-grids solar* 'i Nomuka, Ha'afeva, Hā'ano, 'Uiha, Niuafou'ou.

Kuo kakato peseti 'e 90, fakalelei 'a e ngaahi lainé mo e netiueka 'a Vava'ú kuo kakato peseti 'e 80 mo 'Eua kuo kakato e ngāué. Pea mo e *China Wind Farm Project*, ko e poloseki ki he fokotu'u 'a e *wind power plant* 'i Lapaha. Ke fakalahi 'a hono ma'u 'o e ma'u'anga ivi fakafo'ou *on-grid*.

'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono lisi 'a e kongá kelekele. Kuo fokotu'u 'a e pa'anga 23 miliona ke fakahoko'aki 'a e ngāué ni.

52) Ko e ngaahi poloseki lalahi foki 'o hangē ko e *rapid project* ki hono a'usia 'o e tãketi ki he peseti 'e 70. Kuo 'osi tuku atu ha tohi fakahā ngāue ki he *IDP* ke fakaa'u e tãketi ki he peseti 'e 70 ke tokoni ki hono tuku hifo e totongi 'uhilá.

53) Ko e *Grid Market* 'a ia 'oku fekau'aki mo e sekitoa ma'u'anga ivi mei natulá. Ko e polokalama ki hono fakakakato 'a e ngaahi ako mo e fekumi ki he lahi 'o e ngaahi poloseki 'e fiema'u ke lava 'o a'usia 'a e ngaahi tãketi 'a e Pule'angá 'i he founa 'oku ma'ama'á pea toe lelei angé.

54) 'I he fakahoko ko ia 'a hono alea'i 'o e patiseti 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga 2020-2023. 'A ia na'e tali 'e he Fale Aleá 'i Sune 2022, na'e hā meí he ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'angá 'a e kau atu 'a hono tokoni'i fakapa'anga *subsidize* 'a hono hū mai 'a e ngaahi naunau pe koloa 'oku fekau'aki mo e ngāue 'i he sekitoa ma'u'anga iví.

55) Ko e mapuna ko ia 'a e Mo'ungaafi Hunga Tonga/Hunga Ha'apai, hoko mai 'a e ngaahi peau kulá mo e mafola 'a e Kōviti-19 'i he fonuá naá ne uesia lahi mo toloi e ngaahi ngāue ki he ngaahi poloseki ma'u'anga iví 'o hangē ko e poloseki pa'anga 'e 20 miliona ki he ivi fakatupu 'uhilá 'a e Pule'anga Siainá 'i Tongatapu.

Konga 'o e poloseki pa'anga 'e 32 ...

<010>

Taimi: 1435-1440

Kalake Tēpile: ... miliona 'a e OREP ki hono fokotu'u 'o e ngaahi sola fe'unga pea mo e 1.3 megawatt 'i he ngaahi 'otu motú, *project* pa'anga 'e 52 miliona ke fokotu'u e sola faama mo hono ngaahi tñaki'anga (*battery storage*) ivi ke a'usia he Pule'angá 'a 'ene tāketi 'i he sekitoa ma'u'anga iví ko e peseti 'e fitungofulu 'o e 'uhilá ke fakatupu pea mei he ma'u'anga ivi ala fakafo'ou 'i he 2030. Ko ia ai, 'oku feinga lahi 'a e va'a ki hono fakafolau mai e ngaahi naunau mo e me'angāue ki he loki lolotonga ko ia 'o e ngaahi fetaputapu 'i he KOVITI-19 pea mei tu'apule'angá ke a'u mai ki he ngaahi 'otu motú.

'Oku kei tu'ukimu'a pē 'a e fiema'u ke mo'ui lelei pea ke ako 'a e kakai 'o e fonuá koe'uhí ke lava ke tau nga'unu kimu'a 'o fakatatau ki he'etau ngaahi taumu'a langa fakalakalaká. 'Oku kei hoko pē 'a e mahaki faka'auha ko e KOVITI-19 ko e pole lahi lolotonga ia ki he kakai kotoa 'o e fonuá.

4. Mo'ui lelei KOVITI-19

Palakalafi 56) 'I he hili ha ngaahi uike si'i mei he mapuna ko ia 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea mo e hā ngaahi peau lalahi na'a ne uesia lahi 'a e ngaahi 'elia ofi ki tahí. Na'e fanongonongo ai 'e he Pule'angá ki he Hou'eiki mo e kakai 'o e fonuá kuo ma'u ha ni'ihí 'o e kau 'ofisa ngāue 'i he kau'āfonuá 'i he fokoutua KOVITI-19.

57) Na'e ako lahi 'a e Pule'angá mo e Fale Alea 'o Tongá mei he ngaahi fonua kaungā'apí 'i he anga 'o 'enau fengāue'aki lolotonga 'a e tō ko ia e fakatamaki ki he mo'uí mei he KOVITI-19.

58) 'I he lipooti 'a e Pule'angá na'e fakahoko ki he Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá ki he Ngaahi Me'a Fakasōsialé na'a nau pehē, 'i he'ene a'u ki he 'aho 13 'o 'Epeleli 2022 ko e toko 8761 kuo nau mo'ua 'i he mahaki faka'auha KOVITI-19 pea ko e peseti ia 'e 8.7 'o e tokolahi 'o e kakai fakalukufua ho fonuá. 'I he'ene a'u ko ia ki he 'aho 23 'o Mē 2022 ko e toko 11500 kuo nau mo'ua 'i he mahaki faka'auha KOVITI-19 pea ko e toko 11 kuo nau pekia.

59) Ko e lipooti fakaikiiki mei he Potungāue Mo'uí na'e mahino ai ko 'ene a'u ki he 'aho 26 Siulai 2022 ko e ngata ia 'o e 'uluaki to'umahaki KOVITI-19 *first wave* na'e tō ki he fonuá talu mei Fepueli 2022. Ko e toko 12541 ne fakapapau'i 'i hono sivi ne ma'u kinautolu 'e he KOVITI-19. Na'e 'alu hake 'a e pekiá 'o toko 12. Na'e 'ave foki ha ngaahi sivi 'o fakapapau'i

mai mei Nu'usila mo 'Aositelēlia ko e kalasi ko e *ormicron PA 1* na'a ne fakatupu 'a e 'uluaki tō mai ko ia 'a e KOVITI-19 ki Tongá ní.

60) 'I he 'aho 27 'o Siulaí 'o a'u mai ki he 'uluaki uike 'o Sepitema 2022 na'e tō mai 'a e to'u mahaki fika ua 'o e KOVITI-19 ki Tongá ni *second wave*. Ko e toko toluafe hivangeau fitungofulu mā fā fakakātoa na'e fakapapau'i na'a nau puke he KOVITI-19 pea na'e toe 'ave 'o sivi 'i Nu'usila 'o fakapapau'i ko e to'umahaki fika ua na'e fakatupu ia 'e he kalasi ko e *ormicron PA5*. Na'e 'ikai ke toe 'i ai ha pekia fo'ou tupu mei he KOVITI-19 'i he to'u mahaki hono uá.

61) Ko e fakamatala fakamuimitaha na'e tuku mai ki he Fale Aleá fekau'aki pea mo e ngaahi fakamole 'i he vaha'a 'o Sanuali ki Sune 2022 na'e ngaue'aki 'a e pa'anga 'e 6.7 miliona ki he fakataumu'a ke tokoni ki he ngaahi pisinisi, pa'anga 'e 5 miliona mo e fakataumu'a ki he ngaahi kulupu tu'u lavea ngofua pa'anga 'e 1.7 miliona. Ko e pa'anga tokoni ko ení na'e 'osi mo kakato 'a hono ngaue'aki 'i Sune 2022. Na'e lava foki mo hono fakalelei'i 'o e Senitā Mo'ui 'i Mu'á ki hono tauhi ki ai 'a e kau fokoutua KOVITI-19 'oku toe fakatu'utāmaki ange pea pehē ki he ngaahi feitu'u kolonitini ai 'a e kau folau mei tu'apule'angá hangē ko Makeke, Kupesi mo e 'Apitanga Sōtia Taliaí.

62. Na'e alea'i pea fakapapau'i foki 'e he Fale Aleá 'a e ngaahi tu'utu'uni felāve'i mo e KOVITI-19 pea pehē ki he mo'ui 'a e kakai. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko ení na'e fokotu'u 'e he Pule'angá pea kamata ngaue'aki 'i he taimi na'e hoko ai 'a e mahaki fakamāmani lahi KOVITI-19 'i he fonuá, ke fakafaingofua'i mo fakamahino pau 'a e fakahoko ngāue 'a e Potungāue Mo'ui mo e Pule'angá ke fakasi'isi'i 'a e mafola 'a e ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Kalake Tēpile: ...Mahaki Koviti-19 pea mo malu'i 'a e mo'ui 'a e kakai 'o e fonua ke hao mei he mahaki Koviti-19 pea mo fakasi'isi'i 'a e uesia 'a e Koviti-19 'a e mo'ui 'a e kakai.

63. Hili 'a e mafola vave 'a e fokoutua Koviti-19 'i Tongatapu. Na'e fokotu'u leva he Pule'anga ha fakataputapui pea 'alu ke toe fefeka ange Fepueli mo Ma'asi 2022. Ko e tu'unga 'o e fokoutua Koviti-19 hili 'a e uike 'e 11 talu mei he kamata mai 'a e tō fokoutua Koviti-19 'i Tonga ni 'oku holo mei he fakafuofua faka'avalisi ki he toko 200 tupu ki he toko 400 'o kinautolu 'e mo'ua he fokoutua ni he 'aho. Konga hono 2 'o Ma'asi 2022 ki he fakafuofua faka'avalisi ki he toko 100 tupu ki he toko 200 'i he uike 'e tolu 'o 'Epeleli 2022. 'Oku fenāpasi eni pea mo e fakafuofua 'a e Potungāue Mo'ui 'a Tonga ko e tu'unga ma'olunga taha 'e ala a'u ki ai 'i he konga loto 'Epeleli 2022.

64. 'Oku ma'olunga 'a e tu'unga 'o e huhu malu'i 'i Tonga ni. 'I he'ene a'u ki he 'aho 22 'o 'Epeleli 2022. Kuo a'u ki he pēseti 'e 98 'a kinautolu ta'u 12 ki 'olunga na'e kau he huhu malu'i 'uluaki pēseti 'e 91 'o kinautolu kuo 'osi kakato 'a e huhu malu'i hono ua. Pea pēseti 'e 56 'a kinautolu na'e huhu malu'i fakalahi *Booster*.

65. 'I he vakai ki he tu'unga lolotonga pea mo e fale'i mei he Potungāue Mo'ui. Ko e ngaahi fealealea'aki 'i he lolotonga ni ko e fokotu'utu'u ke faka'atā e kau'āfonua 'o fakakongokonga, 'Oku 'i he konga eni 'e ua. 'A ia ko e 'uluaki ko e kamata 'o e fefolau'aki 'o fakafuofua ki he vaha'a 'o Sune mo Siulai 'o e 2022 'aki 'a e fefolau'aki fakakomēsiale ma'a e kāinga Tonga 'i tu'apule'anga ngaahi pisinisi mo e ngaahi 'uhinga kehe pē kae 'ikai ko e Takimamata. Pea ko

hono ua ko e konga faka'osi 'e lava ke kamata mei 'Okatopa ki Tisema 2022 ko e angamaheni fo'ou ia 'a ia 'e faka'atā ai 'e he Takimamata pea mo e fefolau'aki fakavaha'apule'anga ki he lele lōloa.

66. 'I he Patiseti 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023 ko e tefito'i kaveinga ngāue hono 5 ia 'o e Pule'anga ko e lelei ange pea mo ma'ama'a, tokangaekina 'o e mo'ui 'a e kakai tauatefito ki he Koviti-19, mahaki 'ikai pipihi pea mo e faka'ehi'ehi.

67. Ko e uesia 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'oku makatu'unga 'i he mahaki faka'auha 'oku uesia ai 'a e ngāue fakaakeake koe'uhi ko e fakataputapui pea uesia lahi mo e sekitoa takimamata fefakatau'aki pea mo e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga koe'uhi ko e tāpuni 'o e kau'āfonua talu mei Ma'asi 2020.

68. Ko e ngaahi fakomole ki he ta'u fakapa'anga 2022 na'e ngāue'aki 'a e pa'anga 'e 12.5 miliona ke tokoni ki he ngaahi pisinisi mo e kau ngāue pa'anga 'e 3.4 miliona. Fakafoki vakapuna mai 'o kau tuku vakā mei tu'apule'anga pa'anga 'e 4 miliona, ngaahi ngāue ki he tokateu malu'i mo e ngaahi feitu'u ne tauhi pē kolonitini ai 'a e kau folau mai pa'anga 'e 3.9 miliona. Kulupu pē Komiti Ngāue ke fakafaingamālie 'a e ngaahi ngāue kehe pa'anga 'e 1 miliona pea mo e ngaahi vahe 'a e fānau ako poini 'e 2 miliona.

69. Na'e ma'u mai foki 'a e fakalahi 'o e tokoni ki he fokoutua 'o e Koviti-19 mei he Pule'anga 'Aositelēlia fe'unga mo e pa'anga 'e 11.7 miliona pē ko e pa'anga 'e 7 miliona 'Aositelēlia. 'A ia na'e ngāue'aki ki he tokoni AUD pa'anga 'e 5 miliona ko e pa'anga Tonga ia 'e 8.3 miliona. 'A ia na'e fakataumu'a ki he polokalama fakaakeake 'o e ngaahi pisinisi tokoni 2 miliona ko e pa'anga ia 'e 3.4 miliona fakataumu'a ki he ngaahi kulupu tu'u lavea ngofua pea mo e totongi atu 'o e tokoni ki he ngaahi pisinisi ko e pa'anga 'e 3.3 miliona pea mo e ngaahi kulupu lavea ngofua pa'anga 'e 1.7 miliona 'i Tisema 2021.

Konga 70. Ko e lipooti ki he ngaahi fakamole ta'u fakapa'anga 2021 na'e ngāue'aki 'a e pa'anga 'e 32 miliona ki he ngaahi ngāue ki he tokateu 'a e Potungāue Mo'ui ngaahi teunga mo e me'a malu'i pē PPE mo e ngaahi naunau fakafaito'o pa'anga 'e 17.2 miliona, ngaahi pisinisi mo e kau ngāue pa'anga 'e 3 poini....

<007>

Taimi: 1445-1450

Kalake Tēpile : ... 7 miliona. Ngaahi ngāue ki hono fakafoki vakapuna mai 'o e kau Tonga 'oku tukuvakā 'i tu'apule'anga pea mo e ngaahi feitu'u ke tauhi ai kinautolu he'enau tū'uta mai pa'anga 'e 6.7 miliona. Ngaahi ngāue ki hono malu'i 'o e kau'āfonua fefolau'aki 'o tahi, .9 miliona. Tokoni ki he kakai fefine faingata'ia ngaahi nō kau ngāue he vaka folau tahi, pea mo e kau ngāue 'alu he polokalama toli ki Nu'usila mo 'Aositelelia pa'anga 'e 2.3 miliona. Sekitoa Ngoue mo e Toutai pa'anga .9 miliona pea mo e ngaahi kulupu pē Kōmiti ngāue ke fakafaingamālie 'a e ngaahi ngāue kehe pa'anga ia 'e .2 miliona.

71. Ko e lipooti mai mei he ngaahi fakamole 'i he ta'u fakapa'anga 2020 na'e ngāue'aki 'a e pa'anga 'e 15.5 miliona ki he ngaahi pisinisi mo e kau ngāue, pa'anga 'e 4.6 miliona. Ngaahi ngāue ki he tokateu 'a e Potungāue Mo'ui ngaahi teunga mo e me'a malu'i pē PPE pa'anga 'e 5.3 miliona. Ako pa'anga 'e 3.3 miliona. Ngaahi kulupu tupu lavea ngofua, ngaahi komiuniti mo e ngaahi tukui kolo pa'anga 'e 1.1 miliona pea mo e sekitoa ngoue mo e toutai pa'anga 'e 1.1 miliona.

72. 'I he tafa'aki fakapa'anga ko e ngaahi uesia ko ia ki he fonua 'oku makatu'unga mei ai 'a e patiseti fe'amokaki 'i he ta'u fakapa'anga 2021 pea mo e 2022. 'Oku kau ki ai pea mo e hōloa he tu'unga tātaki tukuhau pea mo e lahiange 'a e ngaahi fakamole koe'uhi ko e ngaahi fiema'u mo e kole tokoni ki he Pule'anga, 'a ia 'oku fakafuofua ai 'a e tu'unga fakapa'anga ke 'i he tu'unga fe'amokaki fe'unga mo e pa'anga 'e 30.3 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2023.

Na'e fakahoko 'e he Pule'anga 'a hono fakapa'anga 'a e polokalama tokoni pea mo e ngaahi me'afua faka'ekonōmika ke fakasi'isi'i 'a e uesia faka'ekonōmika mei he fokoutua KOVITI 19 'o kamata 'aki 'a e polokalama tokoni 'i he ta'u fakapa'anga 2019/2020 'a ia na'e fakahoko ia 'o a'u mai ki Sune 2022. Ko e fakakātoa 'o e tokoni ki he polokalama tokoni faka'ekonōmika mo fakasosiale 'e he Pule'anga ne fe'unga ia mo e pa'anga 'e 60 miliona 'a ia 'oku fakapa'anga ia 'i he konga 'e 3.

74. Ko e konga 'uluaki ko e pa'anga 'e 15.45 miliona 'a ia na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2020. Na'e fakataumu'a ki he tokateu fakame'angāue pea mo hono tokoni'i 'o e ngaahi pisinisi mo e kau ngāue kuo uesia mei he ngaahi nunu'a 'o e KOVITI 19.

Ko e konga hono 2 ko e pa'anga 'e 31.95 miliona 'a ia na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2021 ko e hoko atu 'a e mateuteu fakame'angāue 'a e Potungāue Mo'ui kau laine mu'a mo e ngaahi sekitoa 'ikai lēsisita. Ko e konga leva hono 3 ko e pa'anga 'e 12.55 miliona 'a ia na'e fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2022 ka na'e vahe'i ia ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi pisinisi mo e kau ngāue. Ko e fakafoki mai 'o e kakai mei he fonua muli pea mo hono pātoloaki 'o e ako kae tautefito ki hono fakapa'anga 'a e ako mei 'api.

75. 'I he fakamatala 'esitimeti ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'e 4 miliona ko e tokoni makehe fakapa'anga ngaahi ngāue ki he KOVITI 19 - *COVID 19 Assistant Service Subsidy*. 'Oku vakai'i eni 'i he Vouti 'a e Potungāue Pa'anga - 8 'a ia 'oku 'i loto 'i he polokalama ki he ngaahi ngāue makehe *special projects*.

76. 'Oku fakahā mai foki mei he ngaahi fakamatala fakamuimui taha na'e tuku mai mei he Pule'anga ki he Kōmiti Fili Tali Tō Folofola fekau'aki pea mo e ngaahi uesia KOVITI 19 pea pehē foki ki he ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi. 'I he lolotonga ni 'oku kei tu'u lavea ngofua pē 'a e kakai 'o e fonua ki he KOVITI 19 pea mo e ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi. 'Oku a'u 'a e ngaahi mo'ui kuo mole 'i he mahaki 'ikai ke pipihi ki he peseti 'e 75.

77. 'I he lipooti mai mei he Potungāue Mo'ui ko e ngaahi ngāue lalahi kuo fakahoko 'e he Pule'anga ko hono fakalahi 'o e ngaahi langa lalahi 'o e Potungāue Mo'ui mo e ngaahi tokoni koloa mei muli.

78. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2022 'a ia 'oku taumu'a ke fakahoko 'o e ngaahi huhu malu'i, fakalelei'i 'o e fale 'o e va'a ngāue 'a e Potungāue Mo'ui ki he kakai, fakalahi 'o e tafa'aki fakamalohisino 'o e kau fokoutua ...

<008>

Taimi: 1450-1455

Kalake Tēpile: ... mo e polōseki faka'ilekitulōnika pea fakakomipiuta he Potungāue Mo'ui 'i ha *project*.

79) 'I hono fakamatala fakamuimui taha mai mei he Potungāue Mo'ui fekau'aki mo e COVID-19 'oku fakapapau'i ko e tokoni fakapa'anga mai mei he ngaahi polokalama tokoni fakaakeake faka'ekonōmika mo fakasōsiale 'aki 'a e pa'anga 'e 60 miliona ko e 77.5 'o e pēseti fakapa'anga 'e hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaka, 16 pēseti 'e 16.2 fakapa'anga 'e he Pule'anga, pēseti 'e 6.3 fakapa'anga mei he *National Emergency Fund*.

Tokoni Kalake:

Fika 5)

80) Ko e taha foki e ngaahi uesia tamaki e COVID-19 ko e uesia ki he ako mo e malu mo e hao 'a e fānau ako.

81) 'Oku hā 'i he fakamatala patiseti 'a e ngaahi polokalama kuo fakahoko he Pule'anga 'o fakafou 'i he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue 'i he fengāue'aki fakataha mo e ngaahi 'apiako 'ikai fakapule'anga lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2021/2022.

82) Ko e polokalama ako faka'ilekitulōnika e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue na'e fakafou 'i he polōseki ki he vave ange 'a e tu'u mateuteu ke matu'uaki e ngaahi fakatamaki 'o Tonga. Na'e fakataumu'a e polōseki ni ke tokoni ke fakasi'isi'i e ngaahi uesia 'o e fokoutua 'o e COVID-19 pea mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'i he ako 'i Tonga ni. Na'e tō e fakamamafa 'a e ngāue ni 'i he ako mei 'apí 'o ngāue'aki 'a e 'initaneti pē ko e *e-learning*.

83) Na'e ngāue atu foki 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāue ki hono fakalakalaka'i 'o e 'ilo ki hono ngāue'aki e komipiuta 'o kamata mei he Ako Tokamu'a, Ako Kau Kātoa Kalasi 1 ki he 6 'i he Ngaahi Ako Lautohi pea mo e Kalasi 7 mo e 8 *Form* 1 mo e 2 'i he ngaahi Ako Lotoloto 'i Tongatapu, 'Eua, Ha'apai, Vava'u, Niuatoputapu pea mo Niuafou 'o fakafou atu 'i hono fakaangaanga 'o e ako mei 'api.

84) 'I he lolotonga e fakataputapui na'e 'i ai e tokoni ki he ngaahi totongi ako 'o e teemi 1 mo e ngaahi founa ako mo e tokoni komipiuta ki he fānau ako Foomu 6 mo e 7 'o e ngaahi Ako'anga Kolisi.

85) Na'e 'i ai foki pea mo e tokoni pa'anga 'e 2.3 miliona mei he Pangikē Fakalakalaka 'o Asia ke fakaivia 'a e matu'uaki e mafola e COVID-19 'i he hili 'a e pā mo'ungaafi. Ko e kongā lahi 'o e ngaahi tokoni makehe ko eni 'oku fokotu'utu'u ia ke fua 'aki e ngaahi fakamole ki he ta'u fakapa'anga 2023 'o fakataumu'a ki he tokonia 'o e ngaahi langa fakaakeake 'o e ngaahi fale ne maumau mei he Hunga Tonga Hunga Ha'apai mo e ngaahi tokoni ki hono fakaivia 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua.

86) Na'e poupu'i 'e he Fale Alea e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko eni hili 'a hono fehu'ia hono muimui'i 'o e ngaahi ngāue kuo lava mo e ngaahi ngāue na'e fokotu'utu'u 'i he lolotonga 'a e 3500k mai 'a e COVID-19.

87) Na'e kau ki heni hono kolea 'e he Hou'eiki Mēmipa ha fakaivia 'oku fakafou 'i he pa'anga tokoni fakavāhenga ke fakaivia e ngaahi polisi fakakolo ki hono le'ohi 'o e ngaahi koló lolotonga ko ia e taimi fakataputapui. Na'e 'i ai pea mo e fakalahi e pa'anga tokoni fakavāhenga koe'uhí ko e fiema'u ke tokoni'i e ngaahi fāmili masivesiva ange 'i he ngaahi vāhenga 'oku uesia lahi 'i he ngaahi fakataputapui mo e si'isi'i 'a e ma'u ngāue.

88) Na'e ngāue atu foki 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāue ki hono fakalalakaka'i 'o e 'ilo ki hono ngāue'aki e komipiuta 'o kamata mei he Ako Tokamu'a, Ako Kau Kātoa, Kalasi 1 ki he 6 'i he Ngaahi Ako Lautohi pea mo e Kalasi 7 mo e 8 Foomu 1 mo e 2 'i he Ngaahi Ako Lotoloto 'i Tongatapu, 'Eua, Ha'apai, Vava'u, Niuatoputapu pea mo Niuafo'ou 'o fakafou atu 'i hono fakaangaanga 'o e ako mei 'api.

89) Ne malava foki 'o fokotu'u 'i he ngaahi Ako Tokamu'a he ngaahi Lautohi 'a e Pule'anga 'a ia 'oku lahi ange, lahi ange ai e faingamālie ke kau ki he ako kamata pea mei he ta'u 4 fakatatau ki he Lao 'o e Ako 2013. 'I he taimi tatau ai pē ne malava hono toe vakai'i mo fakapapau'i e silapa ako e ngaahi Ako Tokamu'a 'a ia ne fatu 'i he ta'u 2012. Ko hono toe vakai'i ko eni 'o e silapa 'oku mahu'inga 'aupito 'uhī he 'oku malava ai ke fenāpasi e Ako Tokamu'a mo e hoko atu ko ia 'o e feinga ki he silapa ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

Tokoni Kalake: ... Lautohi Si'i. Kuo tali foki e silapa fo'ou ni ke kamata 'i he ta'u fo'ou.

90) Ne fakahoko foki 'e he Potungāue hono fokotu'utu'u fo'ou e ngaahi sivi sivi fakafonuá 'a ia ko hono fakalahi hake ngaahi Lautohi Si'i ki he Foomu 1 pea mo e Foomu 2. 'A ia 'o ta'ofi leva hono toe fakahoko e sivi ki he ngaahi kolisi mei he kalasi 6 kae hiki hake ki he foomu 2. Na'e toe fakahoko foki mo e liliu ki he foomu 5 'a ia ne ta'ofi ai ke toe fakahoko ha sivi fakapule'anga 'i he foomu 5 kae toki fakahoko 'eni 'i he foomu 6 pea mo e 7.

Ko e taumu'a 'o e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ke faka'ai'ai e fānau akó ke nau toe mateuteu ange ki he ngaahi feinga sivi fakafonuá pea mo e faka'amu ke toe lelei ange 'a e ola 'o e ngaahi sivi.

91. Ne 'i ai foki pea mo e tokoni pa'anga 2.3 miliona mei he Pangikē Fakalalakaka 'Esiá ke fakaivia 'a e matu'uaki e mafola e Kōviti-19 he ngaahi hili ko ia e pā e mo'unga afi. Ko e konga lahi 'o e tokoni makehe ko eni 'oku fokotu'utu'u ke fua'aki e ngaahi fakamole ki he ta'u fakapa'anga 2023, 'o fakataumu'a eni ki he tokonia 'a e ngaahi langa fakaakeake 'o e ngaahi fale ne maumau'i mei he pā ko ia 'a e mo'unga afi Hunga Tonga/Hunga Ha'apai. Mo e ngaahi tokoni ki hono fakaivia e tu'unga faka'ekonōmika e fonuá.

92. Na'e fakahoko 'e he Pule'angá ha polokalama tokoni ke tokoni'i e fānau akó 'oku teuteu ki he ngaahi sivi fakafonuá 'aki hono fakahoko e ngaahi *laptop* ki he fānau ako 'i he foomu 6 pea mo e 7. Koe'uhī ke vave ange mo faingofua 'enau feinga akó tautefito ki he taimi 'o e fakataputapui fakafonuá.

Ne tali lelei 'e he Kapineti 'o 'ene 'Afió 'a e fokotu'utu'u ngāue ni peá ne fakahoko ai 'a e aleapau ke totongi 'e he Pule'angá 'a e peseti 'e 50 kae toki fakakakato 'e he tamasi'i pe ta'ahine akó 'a e peseti 'e 50 'i hono totongi.

Neongo ia ne a'utaki mai foki mo e ngaahi tokoni ko hono tuku mai 'o e ngaahi *laptop* pea mei he kau ngoue 'a Nu'usilá 'i he 'enau fengāue'aki pea mo e Fakafofonga Fale Alea 'o Nu'usila ka ko e fefine tangata'i fonua Tonga ko *Honourable Jennie Salesa*. Ko e ngaahi tokoni *laptop* pea mo e *desktop* mei he Kautaha *A Cowley & Sons Limited*. Pea ne fakahoko hono tufotufa

atu 'o e ngaahi me'angāué ni ki he ngaahi ako mo e ngaahi 'ōfisi ke toe lelei ange 'a e tu'unga fakahoko fatongiá.

93. Ne fakahoko 'e he Potungāue Akó 'a hono toe fakalahi 'a e ngaahi faingamālie sikolasipi ki he fānau akó. 'A ia 'oku faingata'a'ia fakapa'anga 'o fakafou eni 'i he ngaahi sikolasipi 'a e poloseki *SET*.

Ko e fānau ako tokolahi eni kuo nau lavemonū 'i he faingamālie ako sikolasipí ni. Pea 'oku 'i ai e falala 'e toe holo ange 'a e fika e fānau to'utupu ta'ema'u ngāué 'i he polokalama tokoni ko eni. 'Oku fakafuofua ki he fānau 'e toko 3000 tupu 'oku fua 'enau akó 'e he poloseki ko eni.

94. Ne poupoua lahi 'e he Potungāué 'a e ngaahi ngāue mo e fokotu'utu'u ki he ako fakatekinikalé. 'A ia 'oku hoko eni ko e tokoni lahi ki he kaha'u 'o e ngaahi fānau ako kuo nau nofo meí he ngaahi akó. Pea 'ikai lava 'a e ngaahi sivi fakafonuá. 'I he'ene pehē ne tali 'e he Potungāue ke fokotu'u e ngaahi ako fakatekinikale 'i he foomu 4 'i he vahefonua Vava'ú, Ha'apai mo 'Eua. Ko e 'uhí ke ma'u faingamālie e fānau akó 'i he ngaahi vahefonuá ni.

95. Na'e alea'i mo fakapapasu'i 'e he Fale Aleá e tu'utu'uni mahu'inga fekau'aki mo e akó 'a ia ko e ngaahi tu'utu'uni lesisita e kau faiakó ki he akó 2021. 'A ia ko e tu'utu'uni eni kuo pau ke lesisita 'a e taha faiako kotoa 'okú ne fakahoko ha ngāue fakafaiako 'i he fonuá 'o kamata meí he 2022.

'Oku fakataumu'a e tu'utu'uni ko eni ke fakapapau'i ko e ni'ihí 'oku nau fakahoko e ngaahi ngāue fakafaiakó 'oku nau falala'anga mo 'ulungaanga lelei. Ke fakapapau'i 'a e malu 'a e fānau akó pea mo fakamahino mo fakapapau'i 'oku taau mo fe'unga e tokotaha faiakó ke ne ako'i e fānau akó mo e hako tupu e fonuá.

96. 'I he hili 'a e fakatamaki fakaenatula 'a e pā 'a e mo'ungaafi pea mo e peaukula ne maumau ai e ngaahi 'apiako 'o tatau pē he ngaahi 'apiako tokamu'á mo e lautohi si'i. Pea ko e palopalema lahi eni ki he fānau akó kae 'uma'ā foki e kau faiakó.

Ne fakahoko ai 'e he Potungāue Akó 'a hono vahe'i mo hono ngāue'i 'o e ngaahi pa'anga meí he ngaahi pa'anga tokoni kuo a'utaki fakahangatonu mai ki he Potungāué, hili 'a e hoko e fakatamaki fakaenatulá. Ko e ngaahi ngāue ko eni 'oku faka'amu ke kamata ia 'i he vave tahá pea 'oku fakataumu'a ke kakato e ngāué ni 'i he ta'u ...

<010>

Taimi: 1500-1505

Tokoni Kalake: ... 2023.

97. Na'e alea'i mo fakapapau'i 'e he Fale Aleá 'a e tu'utu'uni mahu'inga fekau'aki mo e Akó 'a ia ko e Ngaahi Tu'utu'uni Lesisita kau Faiakó ki he 2021. 'A ia ko e Tu'utu'uni eni kuo pau ke lesisita 'a e taha faiako kotoa 'oku ne fakahoko e ngāue fakafaiako 'i he fonuá. 'Oku fakataumu'a 'a e Tu'utu'uni ko eni ke fakapapau'i ko e ni'ihí 'oku nau fakahoko e ngāue fakafaiakó 'oku nau falala'anga mo 'ulungaanga lelei, fakapapau'i 'a e malu 'a e fānau akó pea mo fakamahino mo fakapapau'i 'oku taau mo fe'unga 'a e tokotaha faiakó ke ne ako'i e

fānauakó mo e hako tupu e fonuá. ‘O hangē pē ko e pole lahi ‘o e faito’o konatapú ‘i he fonuá kae tautefito ki he to’utupú.

Konga 6. Faito’o konatapú.

Palakalafi 98. Ko e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ‘oku kei mahu’inga ai pē ‘a hono tokangaekina ‘a e ngaahi ngāue ki hono tau’i ‘o e faito’o ta’efakalaó.

99. ‘I he Patiseti ‘a e Pule’angá ki he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023 ko e tefito’i kaveinga ngāue hono tolu ia ‘a e Pule’angá ki he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023 ko e ngāue fakafonua mo tu’apule’anga ke holoki hono tufaki, ngaue’aki mo e uesia tamaki ‘o e faito’o ta’efakalaó.

100. Mei he Patiseti 2022/2023, kuo vahe’i he Pule’angá ‘a e pa’anga ‘e 53.8 miliona ke ngaue’aki ki hono tau’i ‘o e faito’o ta’efakalaó. ‘A ia ko e 41.8 miliona ‘oku fakapa’anga mei he Pule’anga Tongá pea 12 miliona kuo fakapa’anga he ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaká.

101. ‘Oku hoko atu ai pē ‘a e tokanga ‘a e Pule’angá ki hono fakahoko ‘o e ngaahi palani ngāue ‘a ia ko e ola eni ‘o e fono fakafonua. Pea ‘i hono tataki ‘e he Tu’utu’uni Ngāué *TNIDP* ki hono tau’i fakafonua ‘o e faito’o ta’efakalaó ‘a ia na’e tali eni ‘i he 2019.

‘Oku fakatefito ‘a e tu’utu’uni ngāué he tefito’i ‘elia ‘e tolu. Fakasi’isi’i ‘a hono tufakí, fakasi’isi’i ‘a hono faka’aonga’í pea mo fakasi’isi’i ‘a e ngaahi uesia tupu mei hono ma’u ‘o e faito’o ta’efakalaó.

102. ‘Oku fakafuofua ki he 2 miliona ‘e ngaue’aki ki hono tau’i e faito’o ta’efakalaó pea 3 miliona ‘oku vahe’i fakapatonu ki he fakasi’isi’i hono tufakí, faka’aonga’í pea mo e ngaahi uesia ‘o e faito’o ta’efakalaó.

103. ‘E kei hokohoko atu ai pē hono fakatupulekina mo fakamālohia he Pule’angá ‘a e ngāue lolotongá mo fakafekau’aki ‘i he ngaahi kupu fekau’aki mahu’inga kotoa pē ke fakafepaki’i ‘a e ngaahi faito’o ta’efakalaó ‘i he fonuá. ‘Oku kau heni hono fakamālohia ‘o e ngāue ‘a e kau polisí mo e hokohoko atu ‘a e fengaue’aki ‘i he ngaahi potungāue takitaha pea mo e ngaahi kautaha ‘ikai fakapule’angá, sekitoa taautahá mo e ngaahi koló ke lava ‘o fakahoko ‘a e palani ngāué ke fakafepaki’i ‘a e faito’o ta’efakalaó.

Na’e tānaki atu ha toe 2 miliona ke poupou’i hono fakahoko ‘o e palani ngāue fakafonua ki he ngaahi faito’o ta’efakalaó *NAPID* ‘a ia ko e 2021-2024 ‘o fakafou he ngaahi ngāue fekau’aki mo ia ‘i he ngaahi potungāue fekau’akí.

‘E hoko foki ‘a e *NAPID* ko ha fa’unga palani ke ne tataki ‘a e fokotu’utu’u ki he fakaikiiki ‘o e ngaahi ngāué ke fakahoko e ngaahi ‘elia takitaha e ngaahi kulupu fakatekinikale pe ko e *TWGs* hangē ko e kulupu ke tokangaekina e fakasi’isi’i ‘a hono tufakí pe ko e *SRWG*, kulupu ke tokangaekina ‘a e fakasi’isi’i hono faka’aonga’í *DRWG* pea mo e kulupu ke tokangaekina ‘a e fakasi’isi’i ‘o e ngaahi uesia faka’atamaí tupu mei hono ma’u ‘o e faito’o ta’efakalaó *HRWG*.

104. ‘Oku hā mai foki mei he palani fakata’u ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá ‘a e ngaahi polokalama ‘oku nau fokotu’utu’u ke fakafepaki’i ‘aki ‘a e faito’o konatapú, ‘o hangē ko e tokangaekina ‘a kinautolu e kakaí kuo fakafoki mai mei mulí, tau’i e faito’o konatapú ‘o kau ai e polokalama *CCT*. Ko e tokoni fakapa’anga mo e tokoni fakaako ma’a e

fānau mo e to'utupu te nau lava 'o ma'u mo'ui mei ai mo ngāue lelei ma'a e fonuá, tokonia 'a e polokalama CCT 'i he fengaue'aki mo e Potungāue Akó ke vakai'i e fānau 'oku nofo mei he akó ko e tupu mei he faito'o konatapu pea mo e fengaue'aki mo e kau tauhi 'o e kau toulekeleká ke 'ilo mo tokangaekina 'a e ngaahi fāмили 'oku mo'ua 'i he faito'o konatapu.

105. ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Tokoni Kalake: ...Ko e ngaahi fakamatala fakamuimui taha na'e tuku mai mei he Pule'anga ki he Komiti Fili Tali Tō Folofola fekau'aki mo e fakamatala ki he faito'o ta'efakalao kuo puke mo faka'ilo 'o 'ave ki he Fakamaau'angá 'oku hā mahino ai 'a e holo 'o e ngaahi fika makatu'unga 'i he fakangatangata mo e fakataputapui lolotonga 'a e taimi Koviti-19 mo e loka 'o e kau'āfonua. Ko e lahi 'o e kalami 'o e faito'o ta'efakalao na'e puke 'i he ta'u 2018 ko e 6,3956.01 he 'oku a'u mai ki he 2021 'oku holo ki he kalami 'e 19995.06. Na'e toe holo 'ene toe a'u mai ki Novema 2022 ko e kalami 'e 1102.27. Ne hā mai 'a e holo 'o kinautolu na'e puke 'e he kau polisi mei he toko 274 'i he 2019 ki he 114 'i he'ene a'u mai ki Nōvema 2022. Ko e *statistic* 'o kinautolu kuo fakahalaia'i he Fakamaau'anga na'e toko 58 'i he 2018, 109 he 2019, 116 he 2020 toko 90 'i he 2021 pea toko 6 'i he'ene a'u mai ki Novema 2022.

106. Ko e ngaahi palani ngāue 'a e Pule'anga 'oku kau ai hono talitali 'a e vakatahi ko e tokoni mei he Pule'anga Siaina mo e Pule'anga Siapani ke siofi 'a e ngaahi potu tahi 'o Vava'u mo e ngaahi 'iote 'oku folau ki Tonga. Tali 'a e kau ngāue mataotao he tafa'aki 'o e ma'u'anga fakamatala *intelligence* ke tokoni ke tau'i 'a e faito'o ta'efakalao 'oku hoko atu hono siofi 'i he ngaahi kupu felāve'i 'a e ngaahi potutahi tahi 'o Tonga 'i he ngaahi vaka taautaha pē komēsiale 'oku malava ke felāve'i mo e faito'o ta'efakalao. 'Oku toe kau ki heni mo hono fakaivia 'a e polisi ke ngāue ki hono muimui'i 'o e halanga pa'anga mo e koloa ta'efakalao 'oku ma'u mei he hia.

107. Kuo fa'u ha alepau ngāue 'a e Potungāue Mo'ui mo e Potungāue Polisi ke ngāue'aki he Polisi e me'angāue ke faka'auha e faito'o ta'efakalao 'a ia 'oku puke.

108. 'Oku kau e ngāue 'a e loki leepi 'a e Potungāue Mo'ui na'e lava lelei 'a 'ene ako ngāue ki hono sivisivi'i 'o e ngaahi faito'o ta'efakalao 'i he ESR 'i Nu'usila lolotonga eni 'oku ngāue e Pule'anga ke fokotu'u 'a e *lab* ke fakahoko ai 'a e sivi 'o e faito'o ta'efakalao.

109. Ko e ngaahi polōseki kuo tali ke fakapa'anga mei he pa'anga kuo vahe'i mei he hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao 'oku kau ai 'a e 'Api Polisi mo e Tāmate Afi mo Ha'asini toe fokotu'u mo e 'api polisi 'i Houma, 'Api Polisi mo e Va'a Tāmate Afi 'o Leimātu'a 'i Vava'u ko e misini faka'ata koloa ke ngāue'aki ki he ngaahi koniteina 'i Uafu mo e mala'e vakapuna.

110. Ko e ngaahi polōseki 'oku kei alea'i pea 'oku lolotonga 'i he malumalu 'o e NAPID 'oku kau ai e senitā fakafonua ki he to'utupu 'o Tonga. Ko e 1.54 miliona ko e fakalahi 'o e 'Ofisi ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao ko e 513143.60 fakafo'ou e *Tonga Water Police Vessel* 'o Vava'u ko e 600000 pea mo e senitā fakalelei 'atamai 'e toki fakapapau'i ha taimi.

111. 'Oku vahe'i he komiti mo e 5 miliona ki he ngaahi kupu 'i he *community* ke nau tohi kole mai ki ai mo ha ngaahi polokalama 'e malava ke tau'i'aki 'a e faito'o ta'efakalao.

112. ‘Oku ngāue fakataha ‘a e Potungāue Fakamaau’anga mo e Potungāue Polisi ‘i he tokoni ‘a e Pule’anga Nu’usila ‘i he fokotu’u ha ngaahi polokalama makehe ma’a e to’utupu tautefito ki he kau faka’iloa ko e fuofua taimi ke nau mo’ua ai. ‘Oku lolotonga pailate’i e polokalama ni ‘i Lapaha.

113. ‘Oku fengāue’aki e Potungāue Polisi mo e ngaahi hoa ngāue ke fakapapau’i ‘a e malu mo e hao ‘a e kakai fefine pehē ki he longa’i fānau mei he fakamamahi ‘i ‘api kae tautefito ‘a kinautolu ‘oku kaunga tonu mo e nunu’a hono ngāue’aki ‘o e faito’o ta’efakalao.

114. Ko e hoa ngāue mahu’inga ‘e taha ‘i he fengāue’aki ko eni ko e ngaahi kulupu le’o ‘o e ‘ū kolo ‘o laka hake he kolo ‘e 200 ‘i Tonga ni kuo ‘osi fokotu’u ‘enau polisi fakakolo ‘oku fengāue’aki e Potungāue Polisi mo e ngaahi hoa ngāue ko eni ‘i hono fakahoko ngaahi ako tautautefito pē ki he founa ke nau malava fakahoko honau ngaahi fatongia ki he malu mo e hao...

<007>

Taimi: 1510-1515

Tokoni Kalake : ..’a e nofo ‘i he kolo ‘o fakatatau pē ki he pule ‘a e lao.

115. ‘Oku hiki ‘a e fika ‘o e fanga polisi kuli k9 ki he 3 pea kuo lava hono langa fo’ou ‘o e ‘apitanga polisi ke tauhi mo tokanga’i ai ‘a e k9. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u ke fakalahi ‘aki ‘a e k9 kae tautefito ki Vava’u koe’uhi ko e fetu’utaki hangatonu mo muli,

116. ‘Oku ‘i ai ‘a e polokalama tokangaekina hotau kāinga Tonga kuo fakafoki mei muli, pea fengāue’aki vāofi ‘a e Potungāue Polisi, Va’a Fefolau’aki ‘a e Potungāue Ki Muli mo e Potungāue Kasitomu ke vahevahe ‘a e fakamatala ‘aonga kimu’a pea tū’uta mai ki Tonga ni. ‘Oku tokoni ‘a e ngaahi hoa ngāue ‘ikai ke fakapule’anga ‘i he fakahoko ‘a e ngaahi polokalama ki hono fakafokifoki lelei kinautolu ki he ngaahi tukui kolo ‘oku nau ha’u mei ai.

117. ‘Oku ‘i ai ‘a e vaka le’o ‘o e Tau Malu’i Fonua ‘Ene ‘Afio ke fakahoko ‘aki hono le’ohi ‘o e potutahi ‘o Tonga ‘i he polokalama ngāue ‘a e Potungāue Polisi Potungāue Kasitomu pea mo e Tau Malu’i Fonua ‘a ‘Ene ‘Afio.

118. Na’e fokotu’u ‘a e Va’a ngāue makehe ki hono Tau’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao ‘o kau ai ‘a Tonga, Nu’usila, ‘Aositelēlia pea mo Fisi ‘i he 2019. Ko e taha ‘o e ngaahi tefito’i fatongia ‘o e va’a ngāue ni ko e fevahevahe’aki ‘a e ngaahi fakamatala felāve’i hangatonu mo e ngaahi hia fakavaha’apule’anga ‘o kau ki ai hono fe’ave’aki ‘a e faito’o ta’efakalao.

119. ‘Oku pou pou lahi ‘a e Fale Alea ki he ngaahi fokotu’utu’u ngāue kotoa pē ‘i hono tau’i ko ia ‘o e faito’o ta’efakalao. Na’e kau ‘a e kaveinga ni ‘i hono tokangaekina makehe koe’uhi ko e malava ke ‘alu ke toe kovi ange ‘i he hoko mai ‘a e ngaahi faka’ata’atā ko ia hili ‘a e KOVITI-19 pea ‘oku pau ai ke hokohoko atu hono muimui’i ‘e he Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale ha ngaahi palani ngāue ‘i he hili ko ia ‘a e KOVITI-19 mo e ngaahi fakatapatapu.

Fakamā’opo’opo : Palakalafi 120. ‘Oku ‘oatu mo e lipooti kakato ‘o e ngāue ‘a e Fale Alea ki he ta’u 2022 ‘i he loto matu’aki hounga’ia ‘i he koloa na’e Tō ‘i he Huufi ‘o e Fale Alea ‘o

e ta'u 2022 ke tataki 'aki 'emau ngāue ke pouaki ki ha langa e fonua 'o e 'Afio na ma'a Ho Kakai.

121. Talamonū atu ki Ho'o 'Afió mo Ho Fale ke monimonūmonitonu 'a ho'o pule, pea taumalingi mai 'a e ngaahi tapuaki 'a Sihova kae kei tu'uloa 'a e pule 'a e 'Afiona.

'I he loto faka'apa'apa mo'oni
Lord Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea

(katoa e lipooti ne lau 'i Fale 'e toki 'omai ia mei he Kalake ke fakahu ki he Miniti Fale Alea)

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he Kalake Pule, Tokoni Kalake Pule. Ko e tohi ena Hou'eiki kapau te mou fakatokanga'i 'a e kupu 'oku fakalaka 'aki 'a e taha. 'A ia ko hono totonu ena na'e lau atu 'e he Tokoni Kalake. Kimu'a pea tau hoko atu Hou'eiki te u fakamanatu atu ko e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'oku fakahoko ho'omou fakataha he 3:00. Kole atu Hou'eiki ke tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'etau ngāue ena kuo 'osi lau atu he Kalake kupu 'e 121 'a ia ko e konga 'uluaki ia 'a 'etau tali ki he Tō Folofola ko e konga hono ua ko e ngaahi fakalahi mo e 'ū fakamatala 'ikai ke u tui 'oku fiema'u ke lau kakato atu 'oku ki'i lōloa ange ia he konga 'uluaki ka ko e ngaahi fakalea ena kuo 'osi fakahā mai he Kalake fakatokanga'i e kau Sekelitali 'oku 'i ai e 'ū kupu na'e, 'oku hā tu'o ua 'a ia 'oku lolotonga fai e ngāue Kalake Pule ke fakatonutonu e ngaahi kupu ko ia ka ko e laumālie ena 'a e tali Hou'eiki mo e ngaahi fakalea ke 'omai homou ngaahi fokotu'u fakakaukau fekau'aki pea mo e fakamatala ngāue ta'u faka-Fale Alea ko eni. Me'a mai Tongatapu 4.

Tokanga ki he tōkehekehe ngaahi me'a tokanga ki ai Tō Folofola Tu'i mei he GPA Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki 'o e Fonua kae 'uma'ā hoku kaungā Fakafofonga. Sea kātaki pē ko e ki'i fakamalanga nounou 'e fai he motu'a ni 'e fakamuimānoa atu 'aki ha kole fakama'ala'ala mo ha fakamaama mei he Feitu'u na kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo ha taha pē he Hou'eiki Mēmipa 'e lava tokoni mai ki he motu'a ni ki ha tālafili te u 'oatu Sea ko hono 'uhinga ko e fakatokanga'i he motu'a ni ko e toki tu'o ua 'aki pē eni hono fakahoko e fatongia ko eni he Fale Alea, ko e fika 'uluaki na'e kei kau ai e motu'a ni 'i he ngāue mamafa ko ia. Pea ko e ua 'aki eni Sea 'a ia 'oku tohi'i pē ia he'etau Tohi Tu'utu'uni, Tu'utu'uni 9 kuo pau ke fai e Tali Folofola pea he 'ikai ke fai ha ngāue 'a e Fale Alea kae 'oua leva kuo kakato e Tali Folofola ko ia.

Kehe ki'i founa ko eni kuo 'osi 'ave 'uluaki talí ko e tali eni hono ua ko e fakaikiiki 'a e ngāue kuo lava 'e he Pule'anga 'o fakahoko 'o fakatatau ki he Folofolá. Pea ko e 'uhinga ia 'a e 'a e fehu'i pea mo e kole fakama'ala'ala e motu'a ni Sea ko hono 'uhinga pē ko e, ko e anga e tofa hala ki he kaha'ú pea mo e tu'uloa e tofa hala ko ia. Hili 'a e momoi ko eni na'e fakahoko 'i he 2010 'o e mafai na'e fakalelei'i ai 'etau Konisitūtone 'o hangē ko 'ene hā 'i he kupu 51 'o e Konisitūtone **kuo pau ke 'i he Kapineti ia 'a e mafai pule 'o e fonua 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa 'o e fengāue'aki fakataha mo taliui ki he Fale Alea.** Mafai ko ia Sea 'oku nau ma'u ai e mafai ke fatu e patiseti pea 'i he patiseti ko íá 'oku nau fokotu'u ai 'a e ngaahi tefito'i taumu'a ngāue mo e 'asenita mahu'inga 'a e Pule'anga pea 'oku hā pē ia mahalo he peesi 14 mo e 15 'a ia ko e kaveinga mamafa 'e 9 'oku nau tokanga ki ai.

Ko e kaveinga ko ē he 'aho ni 'oku tali mai e Pule'anga ia ki he ngaahi tefito'i kaveinga 'oku hā 'i he Folofola 'a ia ko e tefito'i kaveinga ia 'e 6 'oku hā ia 'i he peesi 4 'o e Lipooti ko eni 'a e Komiti Fili. Faka'ofu'ofa e lipooti Sea, fakaho'ata mai e ngāue ko ē 'oku fakahoko. Ka ko e, ko e fehu'i 'a e motu'a ni ka 'i ai ha taimi 'e tō kehekehe ai 'a e ngaahi 'asenita 'oku 'omi 'i he Folofola pea mo e 'asenita 'oku fokotu'u 'e he Pule'anga 'o fakatatau ki he Konisitūtone ko fē nai 'a e siate te tau fou ai? Fakatātā pē Sea kapau 'e 'osi 'a e fatu patisetí pea 'osi mo e Folofolá tō e fu'u *tsunami* ia pea puna mo e mo'ungaafi, uesia ai tau pehē vahe 'e tolu 'e taha 'o e fonua ni fē nai 'a e 'asenita te tau fou ai? Tau'atāina nai 'a e Pule'anga ke ne fokotu'u 'ene kaveinga ngāue 'o fakatatau ki he Konisitūtone pē ...

<009>

Taimi: 1540 – 1545

Māteni Tapueluelu: ... kuo pau pe ke tau fakatonu ki he Folofolá. Ko e kole fakama'ala'ala 'a e motu'á ni Sea ko e 'uhingá ko u tokanga'i, ko e Folofolá na'e fai 'i Sanuali. Ko e patisetí na'e toki faka'aho ia ki he 'aho 9 'o Mē. Kapau leva 'oku fakakau e Folofolá, na'e *consider* nai e ngaahi poini na'e 'omi 'e he Folofolá 'i he patisetí. Ka ko u tokanga'i 'oku ki'i kehekehe, 'a e GPA 'a e Pule'angá pe ko e *Government Priority Agenda* pea mo e ngaahi me'a 'oku 'omai 'e he Folofolá.

'A ia ko e Folofolá na'e 'omai he 'aho 11 'o Sanuali, 'a ia ko u tui kapau 'e solova pea *harmonize* heni ke mea'i 'e Hou'eiki 'o e Falé, tokoni lahi eni kiate kitautolu Sea ki hono fakahoko 'o e fatongiá. Mo e fakapapau'i 'oku tokamālie 'a e fekaukau'aki 'i he patisetí pea mo e me'a ko ē 'oku 'omi 'e he Folofolá he 'oku fa'a mu'omu'a ma'u pē 'a e Folofolá Sea.

'E tokoni ia ki he'etau ngāué hangē ko e fa'u lipooti pehe ní, 'osi *harmonize* lōua pe ia ai. Ko fē nai e siate te tau fou ai, te tau patiseti taha pe te tau patiseti ua. 'E lava pe 'o toe liliu e patisetí pe ko e 'asenitá 'oku fakamamafa'i 'e he Pule'angá fakatatau ki he tau'atāina 'oku nau ma'u mo e ngaahi māliuliu fakatu'upakē 'oku hoko 'i he lolotonga e hala fononga 'o e fonuá. Hangē ko e sūnamí mo e puna e mo'ungaafi kae lava ke tau fakatonu ki ai.

Ko e kole fakama'ala'ala ia 'oku 'oatu 'e he motu'á ni Sea pea 'oku ou tui ko e poini 'oku ou hanga 'o 'oatu 'oku ou feinga ke u 'oatu faka'apa'apa ka 'oku loloto. 'Oku loloto 'a e me'a 'oku 'uhinga ki ai e motu'á ni. Ka ko u fakamālō atu au he ngāue ko ení Sea. He 'oku 'i ai pe mo 'eku tokanga 'oku hangē ha lipooti fakata'ú ka 'oku te'eki ai foki ke 'osi e ta'u fakapa'angá, toki 'osi ia ki Sune ta'u fo'ou, *half way through* pe 'oku tau 'i aí.

Ka ‘oku ou tui pē Sea ‘oku ‘i ai e kau taukei he Falé ni te nau lava ‘o tokoni mai ki he motu’á ni ‘i he tālafili ‘oku ou ‘oatú. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ‘a e ma’u faingamālié.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

Fakahā ‘ikai ha fehanga hangai ngaahi me’a ne To Folofola ki ai Tu’i mo e ngaahi me’a ‘oku mahu’inga’ia ai Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. ‘Ai pē ha ki’i tokoni pe ki he ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai e Fakafofonga ko eni ‘o Tongatapu 4. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fehanga hangai ia ‘i he me’a na’e Tō Folofola ki ai e Tama Tu’i pea mo e me’a ko ē ‘oku mahu’inga’ia ai e Pule’angá. Pea hangē ko ē na’a ke me’a ‘akí ‘a e GPA.

Hangē ‘okú ke mea’i ‘oku ‘i ai ‘a e theme ‘e 3 pe ko e tafa’aki ‘e 3 ‘oku fai e sio ki ai ko eni ‘a e Pule’anga lolotonga. ‘A ia ko e *Resilient* pea ko e 2 leva ko ha sēvesi ‘oku faingofua ange mo ma’ama’a ange. Pe ko e *Accessible and Affordable Services*. Pea ko e 3 leva ko e *Progressive Economic Growth*. ‘A ia pe ko ē ko e ‘uhingá pe ko e tupu faka’ekonōmiká.

Hangē pe ‘okú ke mea’i Fakafofonga ko e hangē ko e tali ko ē ‘oku tau fai ko eni ki he fokotu’u mai ko eni ki he Falé ‘oku kau kotoa pē ai. Me’a ko eni ki he tupu faka’ekonōmiká ‘oku mahino tafa’aki ko eni ko ē ke tau lava ‘o matu’uaki ‘a e ngaahi ha’aha’a mo e me’á ‘oku kau pē mo ia ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e tafa’aki ko eni ki he ivi fakanatulá mo e ‘ū alā me’a pehē. ‘A ia ko e me’a pē ‘oku ou tokanga ki ai Sea ko e ‘uhingá na’a pehē ‘oku fehanga hangai ‘a e ngaahi taumu’a ko eni. Pea ‘oku mole ke mama’o ‘oku na tafa’aki, na taumu’a tatau pē, na taumu’a taha pē pea ko e ‘uhinga pe ia ko ē na’e fai ai ko eni ‘a e fakatalanoa ko eni fekau’aki mo e ngaahi tafa’aki kehekehe ko eni na’e tuku mai koeni me’i he tohí.

Mou ‘osi mea’i pē ‘e kinautolu na’e ‘i heni ‘i he kamata’anga e ta’u fakapa’anga. ‘I he kamata’anga e ta’u fakapa’anga ko eni pea mo e faka’osi’osi e ta’u fakapa’anga ko eni kuo ‘osí. Na’e fai e feme’a’akí ko e ‘uhingá pē ko e ngaahi ‘ēlia ko eni na’e tokanga ki ai e Fakafofongá. Pea ‘oku mo’oni pē ko e ngaahi ‘ēlia lelei pe ia, ko ‘etau sio atu ko ē ki he hanga ‘o toe ki’i liliu ‘o *reprioritize*, ko e ‘uhingá pe ko e Tō Folofolá.

Na’e kau ai ai ko eni ‘a e 1 miliona, ‘a e 5 miliona ki he Kōmiti ko eni ke ne tau’i ko eni ‘a e Faito’o Konatapu’u pea toe fakamamafa’i mai ko eni e Tō Folofolá. Pea hiki leva ‘i he ta’u fakapa’anga e taimi ní mei Siulaí ‘o 7 miliona. Ko hono ‘uhingá pe ko hono toe fakamamafa’i mai ‘a e mahu’inga ke tau’i ko ia ‘a e faito’o konatapu’u.

<010>

Taimi: 1545-1550

‘Eiki Palēmia: ... ‘A ia ‘oku hangē ko e, ko e me’a na’e fai ki ai ‘a e fakahoha’a ‘anenai angé, ‘oku *in line* pē ‘a e me’a na’e fai mai ki ai e Tō Folofolá pea mo e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá, neongo ‘oku pau pē ke mau *readjust* ko e ‘uhingá ke ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e hoko hangē ko e sunamí mo e ‘ū alā me’a pehē ka ‘oku ‘ikai ke mole ai ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi ‘elia kehekehe ko eni ‘oku pau ke fakaivia ko e ‘uhingá pē ‘oku tonu ke fai ha ngāue ki ai. Ko ia pē Sea e ki’i fakama’ala’ala hei’ilo pē na’a tokoni ki he feme’a’aki ko eni ‘a e Falé. Mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Tongatapu’u.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea pea pehē fakatapu pē ki he Fale 'eiki ni. Sea ko e, kae fai pē ha, ha tokoni ki he ngaahi feme'a'aki 'oku fai. Sea ko e, ko e ngāue ko eni na'e fai pea ko u tui mahalo hangē pē ko ia 'oku me'a ki ai e Palēmiá, he 'ikai ke 'i ai ha fehanganagai 'a e fokotu'utu'u mo e fokotu'utu'u 'a ha Pule'anga 'oku hū maí. Ko e fakatau folofola na'e fai pea mo e folofola 'a e Tamá ki he ngaahi me'a 'oku hoko 'i he fonuá ni. Kae manatu'i ko e, neongo ko e ha'u ha Pule'anga 'oku 'i ai pē 'enau ngaahi fokotu'utu'u ka 'i he taimi tatau 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he fonuá, pea 'e lava pē ke tau *cater* ke, koe'uhí ko e ngaahi me'a ko iá.

Te u fakatātā pē au 'i he 2010 mo e 11. Ko e ha'u ko ē 'a e, 'a e Pule'anga ko iá ia na'e 'ikai ke nau 'ilo 'enautolu ia ko e pa'anga pē na'e 'i he peesi 'a e Pule'angá ko e 7 miliona. Ka na'e 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko e hā e founa 'e lava ke fai e ngāue ke lava ke kei hakeaki'i 'a e Pule'angá. Pea na'e 'i ai 'a e fakakaukau mo e talanoa mo kinautolu 'a e, 'i he Pule'angá pea mo e hoa tokoní, hoa ngāué ke tokoni mai. Ko e *World Bank* 'a e Pangikē 'a Māmaní, ko e *ADB*. Na'e fai 'a e fetalanoa'aki mo nautolu. He 'ikai ke te ha'u pē kita ia, ke manatu'i ko e, ko e Pule'anga pē 'e taha 'a eni. Kapau ko ha, ko 'etau anga 'etau fokotu'utu'ú 'oku kehekehe 'a e ngaahi paatí, ko e paati pē 'e taha 'i he fonua ko eni. Kapau ko ho ha'ú koe 'oku kehekehe ha me'a, 'oku pau ke 'i ai ho *policy*, founa ngāue mo e ngaahi me'a ke fokotu'utu'u.

Ka 'oku hangē ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Palēmiá na'a nau ha'u nautolu, na'e 'i ai pē 'a e ngaahi me'a. Ka 'oku lava ke te hanga 'o faka-*adjust* e anga 'a e mo'uí ki he lolotonga ki he me'a ko ē 'oku hokó. Ka ko e me'a ko ē na'e fiema'u he 'Ene 'Afió na'e kei 'i ai e palopalema 'i he tau'i 'o e faito'o konatapu. Koe'uhí he na'e 'ikai ke si 'afio ki ai 'oku 'i ai ha, ha fakalalakala 'o e ngāué. Pea na'e pau ke fai 'a e ngāue ki ai pea na'e fakahoko pē ki he 'ofisi' 'e 'oatu 'a e, 'a e ola e ngāue, 'e fai e ngāue ki ai pea toki 'oatu. 'A ia 'o hangē ko eni 'oku 'i he taimi ní pea mo e ngaahi fokotu'utu'u kehe. Neongo 'e hoko 'a e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he taimi ní ka 'oku malava pē ke tau kei fai e ngāue ke toe lelei ange 'a e me'a ia na'e 'ikai ke tau fakakaukau tautolu.

Ko e me'a ko ena na'e hoko 'i he mo'ungaafi, na'e toki hoko pē ka na'e 'osi 'i ai pē 'a e mateuteu he 'oku 'i ai pē 'a e potungāue mo e ngaahi va'a mo e ngaahi fekau'aki ke fai e ngāue ka hoko mai e ngaahi me'a ko iá 'oku tau mateuteu pē. Pea ko u tui ko e, ko e me'a ia na'e fai 'e he Pule'angá pea 'oku ou fakamālō ki he Palēmia mo e, mo e Pule'anga ko eni 'a e ngāue 'oku fai. Pea 'oku ou tui 'oku tonu ke 'ilo'i pē he Fakafofonga na'e 'i he Pule'angá 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi faingata'a 'oku lava pē ke te, ke te hanga 'o fai 'o fa'ufa'u ha ngaahi polokalama mo e ngaahi *policy* ke lava ke solova 'a e ngaahi me'a 'oku tau fehanganagai mo ia na'e 'ikai ke tau 'amanekina. Kae kehe ko e mahalo pē na'a ku, ko u tui pē mahalo ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Lord Tu'ivakanō: ...A'u ki he Minisitā Mālōlō Pa'anga mālōlō ne 'ilo pē founa taimi na'a mau ngāue ai pea na'e fai pē feinga 'o tuku atu e pa'anga mahino 'o toe ki'i ma'olunga hake 'i he me'a ko ē na'a mau fai 'a e ngāue ki ai pea ko u tui ko e anga ia 'etau ngāue ko kitautolu eni ka ko e Pule'anga 'e fili mai meia moutolu pea kuo mou 'osi 'ilo pē 'emoutolu 'a e anga 'a e founa 'a e ngāue, pea ko ia Sea ko u faka'amu pē na'a tokoni pē ki he tuku pē he 'oku 'i ai pē 'anautolu heni nau ngāue 'i he ngaahi potungāue kehekehe ko e Minisitā fo'ou Minisitā Pa'anga 'oku ne 'ilo pē he ko e taimi ia na'e ngāue ai ki he Falepa'anga ka ko e ngaahi

fokotu'utu'u ko u tui 'oku 'ikai ke fo'ou e ngaahi me'a te tau lava pē ke tau fehangahangai mo ia kapau 'oku tau ha'u ki he Pule'anga mālō Sea.

Founga ngāue fo'ou taliui Fale Alea/Pule'anga ki he Tu'i

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai pē e ngaahi me'a 'oku ou fie fakamanatu atu ki he Fale. Ko e founga ngāue ko eni 'oku fo'ou koe'uhí na'e toki kamata mai pē 'i he faka'osi e to'u Fale Alea kuo 'osi kimu'a he fili ko eni 'i Nōvema 2021. Ko e fuofua taimi ia na'e fakakakato ai 'a e Lipooti 'a e Fale Alea 'o fakahū ki he 'Ene 'Afio 'oku fa'o kātoa ai 'a e ngāue 'a e Fale na'e fakahoko 'i he fo'i to'u Fale Alea ta'u 'e 4 ko ia. 'A ia ko e fiema'u 'i he kuohili na'e fai 'a e Tō Folofola 'a e Tama Tu'i ki Fale Alea he huufi 'a e Fale Alea pea 'ave 'etau tali 'o hangē ha'atau faka'amu ko 'etau tukupā eni ko e ngāue 'e fakahoko he Fale he to'u Fale Alea pea 'osi ko ē fo'i ta'u, tāpuni he 'Ene 'Afio e Fale 'ikai ke toe 'i ai ha lipooti ia ke fakahoko 'a e ngāue na'a tau tukupā he kamata 'a e ta'u, ko eni kuo tau lava 'o fakakakato e me'a na'a tau palomesi ke tau fakahoko fakatatau ki he Tō Folofola e Tama he kamata 'a e ta'u. Ko e 'uhinga ia 'oku fakahū mai ai 'a e founga ngāue fo'ou ko eni ke tau lipooti 'i he tāpuni he 'oku toe Tō Folofola mai e Tama ki he Fale he tāpuni. 'A ia ko hono fakalelei'i ia 'etau ngāue Tō Folofola e Tama he kamata 'a e ta'u tau tukupā he'enau tali Tō Folofola 'osi e ta'u Fale Alea tau fakafoki 'etau lipooti ko e hā e ngāue na'e fakakakato he Fale Alea pea mo e Pule'anga lolotonga e ta'u ko ia pea 'e kau ia 'i hono fakakaukau'i pea mo hono fatu 'a e Tali Folofola ko eni 'Ene 'Afio 'i he tāpuni e Fale he ta'u ko ia.

'A ia ko e fo'i *process* ia hono fakakakato 'oku tau lele atu ko eni ko u 'ilo pē 'oku fo'ou Hou'eiki he 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Tongatapu 4 'a e 'isiū mahu'inga fēfē 'o kapau 'oku fehangahangai 'a e me'a 'oku mokoi ki ai 'a 'Ene 'Afio pea mo e *policy directive* 'a e Pule'anga 'o e 'aho te tau fēfē leva. Kiate au ia ko e *issue* ia ko e me'a fakapolitikale pea 'oku 'i ai pē 'a e me'a ko e *role prerogative* 'a 'Ene 'Afio pea 'oku 'i ai e me'a ko e *Executive Authority* 'o hangē pē ko e fakamalanga ko ē na'e 'osi moimoi e mafai ki he Pule'anga pea ko e me'a fakafo'ituitui ia 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Kapineti ke nau toki ngāue ki ai, pea te u 'oatu 'a e fakatātā ko eni mei he Tō Folofola 'a e Tama Tu'i he kamata 'a e ta'u ni na'e 'omai 'a e kaveinga mahu'inga 'e 6. 'A ia ko e tu'unga fakapa'anga e fonua, ko e fakatupulaki 'a e *economy*, ko e ako, ko hono fakafepaki'i 'a e faito'o konatapu, ko e mo'uilelei pea mo e Koviti-19 pea pehē foki ki he mamafa 'a e totongi 'uhila pē ko e fiema'u ke tau ngāue'aki 'a e ivi fakafo'ou *renewable energy*. 'A ia ko e fo'i kaveinga ia 'e 6 na'e 'omai mei he Taloni, ka 'oku hā he Patiseti ko eni na'a tau paasi 'i Mē 'a e *GPA* pē ko e *Government Priority Agenda* 'oku hiva ia 'a ia 'oku hā pē he *Budget Statement* ko e fo'i kupu lalahi 'e 3 'oku fakaikiiki 'o taki tolu, tolu, tolu, tolu ma'u ai 'a e *priority agenda* 'e 9. 'A ia 'i hotau vakai hulu'i mai mei he Taloni 'a e *item* 'e 6 ke tau ngāue ki ai tuhu'i mai he Patiseti 'a e *government priority* 'e 9

<007>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Sea : 'Oku ou tui 'oku hangē pē ko e me'a na'e 'oatu ko eni 'e he 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fehangahangai 'oku tō kātoa pē ia 'i loto. Ka 'ikai ke tau tali 'etautolu ia ki he 'Ene 'Afio fakatatau ki he hiva ko eni 'a e Pule'anga te tau tali pē ki he me'a 'oku tokanga mai ki ai 'Ene 'Afio. 'A ia ko e fo'i 6 ko ia na'e tuku mai, ko e hā 'etau ngāue na'e fai ke fakakakato 'a e ngaahi *issue* mahu'inga ko ia ki he fonua kuo tuku mai mei he Taloni ke tau tali atu hili 'etau ngāue faka-Fale Alea mo e Pule'anga 'i he ta'u ko eni. 'A ia te tau pehē pē 'i he ta'u ki he ta'u 'i he lolotonga 'a e fo'i *term* ta'u faka-Fale Alea 'e 4 pea 'i he hili ko eni 'a e fo'i *session* 'e 4 ko ia 'e 'i ai mo 'etau tali fakalūkufua ko e hā e me'a he to'u Fale Alea

ko eni na'e fili he 2011 na'e fai fakatatau ki he ngaahi me'a 'oku mokoi ki ai 'Ene 'Afio ke tau ngāue ki ai.

'I he taimi tatau pē Hou'eiki 'oku ou fie fakamanatu atu 'oku 'i ai 'a e me'a ko e Tonga *Strategic Development Framework* pē ko e *TSDf2* 'oku 'i ai 'a e ngaahi *priority* 'a e Pule'anga 'oku hā ai 'oku fa'o kātoa ia 'i he patiseti. Pehē foki ki he ngaahi talite 'oku tau fakamo'oni ki ai hangē ko e *Sustainable Development Goals*. 'Oku *align* ki ai mo muimui ki ai fa'u ki ai 'a e ngāue Pule'anga mei he kupu kehekehe pē mei he mo'ui lelei a'u ki he fakatupulaki ko eni e fonua ki he fakasi'isi'i 'a e masiva 'oku fa'o kātoa 'i he *SDG* ko e ngaahi fiema'u fakamāmani lahi ia 'oku pau ke muimui ki ai e fonua koe'uhi ko 'etau ki he *United Nation*. Pehē foki ki he ngaahi me'a faka-region *Samoa Pathway* mo e ngaahi *commitment* ki hotau kaungā'api ko eni he Pasifiki. 'A ia ko e 'asenita ngāue ko ia Hou'eiki 'oku fa'o kātoa pē he patiseti ka te tau to'o mo filifili pē 'a e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai 'Ene 'Afio he ko 'etau tali eni ki he Tō Folofola 'a e Tama Tu'i. 'E 'ikai ke 'ave 'a e 'u me'a ko ē ngāue pē Pule'anga 'oku fai pē he ta'u ki he ta'u. Ko e ngaahi me'a pē 'oku tokanga ki ai 'Ene 'Afio 'oku tau tali ki ai, 'oku kau ia 'i he 'etau taliui ki he 'Ene 'Afio koe'uhi ko Ia 'oku ne Huufi 'a e fakaava mo e tāpuni e Fale Alea.

'A ia ko e me'a pē ia 'oku ou fie fakamanatu atu Hou'eiki. Ko u tui pē 'oku fo'ou 'a e founa ngāue ko eni, ka kiate au toe lelei ange koe'uhi he 'oku lahi ange 'etau taliui ki he ngaahi kupu kehekehe 'oku felāve'i mo e ngāue Fale Alea mo e Pule'anga. Tongatapu 7 me'a mai.

Tokanga ki he kupu 50A e Konisitutone ki he fatongia Palēmia ke lipooti ki he Tu'i

Paula Piveni Piukala : Tapu atu ki he Sea pea tapu atu ki he Palēmia pehē ki he kau Mēmipa, (*Na'e pasipasi 'o e Hou'eiki Mēmipa koe'uhi ko e fuofua me'a eni 'a e Fakafofonga he fakataha 'a e Fale Alea*). Ko 'eku tu'u pē 'a'aku ia he poupu ki he fokotu'u fakakaukau na'e 'ohake 'e Tongatapu 4. 'E Sea ko e kupu si'i (3)'o e Konisitutone 'a e kupu 50 kupu si'i (3). Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa ki ai, kupu 50A kupu si'i (3) 'oku fakalea 'o pehé ni: Kuo pau ki he Palēmia ke toutou lipooti ki he Tu'i, pea 'i hono fiema'u ki he ngaahi me'a kuo hoko felāve'i mo e Pule'anga pea mo e tūkunga 'oku 'i ai 'a e fonua. 'Uhinga 'eku fakatalanoa, he ko e talu 'eku tangutu 'anenai 'i hono fakahoko ko eni e lipooti ko eni, 'i ai e me'a 'oku ou ongo'i 'oku kai ke fenāpasi.

'Uluaki na'a ku faka'amu ke *available* mai 'a e *soft copy* 'o e lipooti he ko e lipooti 'oku meimei palakalafi 'e 100 tupu. Pea 'oku lahi 'a e ngaahi lave 'a e ngaahi palakalafi 'oku fekaukau'aki mo e 'u palakalafi mo e 'u mata'ifika ka ko u fakapapau atu, fokotu'u atu, 'ikai ke 'i ai ha taha 'i he kau Fakafofonga 'i loto ni te ne lava muimui'i e lipooti hono lau pehe'i. Ka 'o kapau ko e 'uhinga ko ha 'elemēniti *of distrust* 'oku ta'efalala na'a *leak* 'e Sea ko e 'uhinga ia 'eku fakatalanoa pongiponga ki he ...

Fakatonutonu ko e fatongia Palemia 'oku kehe ia mei he

Lord Tu'ilakepa : Sea fakatonutonu pē e Fakafofonga, Ki'i fakatonutonu ē. Kātaki Sea ko e kupu 50A ko e 'uhinga ia ki he tēpile 'a e Pule'anga, Palēmia, ...

<008>

Taimi: 1600-1605

Lord Tu'ilakepa: ... ko Fale Alea eni 'i he kupu 9 ko e Tali Folofola me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofongá. 'Ikai ke ai ha kaunga 'a e Fale Alea ki he fakamolemole pē Fakafofonga ka u ki'i tokoni pē ki he Feitu'u na ho'o fakatonutonu ko e kupu ko ia 'oku felāve'i ia mo e Palēmia 'ikai ke 'i ai ha kaunga e kupu ia ko eni ia mo e Fale 'Eiki Sea. Pau ke mou toki me'a hifo he kupu 9 'etau tu'utu'uni ko e tu'utu'uni pē ia 'a e Fale ni. Palēmia ho'omou ngāue fakakapinetí 'ave ia. Fale Alea ni pau ke 'i ai hono tu'utu'uni pea ko hono tu'utu'uni pea pau ke tau tali 'a e Tō Folofola 'o fakatatau mo e me'a ko ē na'a ke me'a mai ki ai Sea.

He 'ikai ke tau to'o mai e kupu e Konisitūtone ke 'omi ki he Fale ni ke tau ngāue'aki 'o pehē ko e me'a ko eni na'e totonu mo pehē ka te tau, Sea ko u fakamālō, Fakafofonga Fika 4 ko e ko e fo'i liliu lelei koe'uhí fu'u lahi 'etau tukupā ha Pule'anga pea na'e 'i ai e Pule'anga ia tukupā e me'a kehe fai e me'a kehe. 'Ikai ke nau fou nautolu he founa ko ē 'oku totonu, 'aho ni me'a ko e 'asinisini lele 'etau ngāue pea te ke me'a Fika 4 ki he me'a ko eni fakamā'opo'opo 'a e ki'i me'a he toenga ko eni pea tali 'aki e Folofola ko e tu'utu'uni pē ia 'atautolu.

Ko e Konisitūtone 50(a) ia ko e fekau'aki ia mo e Tēpile 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ai ha kaunga ia 'Eiki Sea. Ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea ko u sai'ia ho'o me'a mai hangē ha'o ki'i kamakamata ke ke akoako loiloi pē he 'etau ngāue ka 'oku ke 'osi mea'i pē. Sai e founa ko eni tau lele'i pea lele mo e Pule'anga pea tau 'ai leva ke tau lipooti ki he 'Ene 'Afio pea 'ai mo 'enau lipooti.

Pea tau sio ko e me'a ia mou me'a ki he me'a ia 'oku hoko 'i he Fale ni mo e ngāue na'e ... Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke mea'i hifo hena 'oku loi e Pule'anga taimi eni 'oua te tau 'ave lipooti he 'oku 'ikai ha makatu'unga pau ia. Ka ko u kole fakamolemole atu ki he Fakafofonga 7 hono maumau'i ho'o malanga kupu ia ko eni 'oku hangatonu 'aupito pē ia ki he Tēpile 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke ai ha kaunga 'a e Fale Alea ia. Ko e kupu 9 fekau'aki mo e Tō Folofola pau ke tau tali e Folofola mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oku ou tali e fakatonutonu mei he 'Eiki Nōpele ko e kupu 50(a) fekau'aki ia pea mo e 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke ai ha'ane felāve'i 'a'ana pea mo e lipooti e Fale ki he 'Ene 'Afio.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamālō pē au ki he fakatonutonu kae 'oleva mu'a ke 'osi atu 'eku poini he 'oku 'uhinga lelei pē 'e maama pē.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e, ko e kupu 51 kupu (1) ...

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu ē, fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'etau tu'utu'uni. Ki'i me'a ki lalo Fakafofonga. He 'ikai ke ke 'ai noa'ia koe he Fale ni kuo pau ke ke talangofua ki he pehē atu pē fakatonutonu pea ke me'a kae 'oatu e fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a ia 'a e Sea ke ne fekau au ke u tangutu ki lalo 'oku 'ikai ke ke fekau koe au he 'oku 'i ai 'eku totonu 'a'aku ke u lea.

Lord Tu'ilakepa: Lau e tohi tu'utu'uni ko e pehē atu pē fakatonutonu te ke me'a leva ki lalo.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ke ke fekau mai koe kiate au ...

Lord Tu’ilakepa: Te ke me’a ki lalo ‘i he tohi tu’utu’uni ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7 fakamokomoko me’a hifo ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Sio ko e me’a ē.

'Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Vava’u me’a mai ho fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Ka ke vakai 'Eiki Sea kapau ko e ‘atunga ē ha pule lelei mo ha taki lelei ‘a e Fakafofonga Fika 7 kuo kamata pē ke tuputāmaki ‘aneho’atā nau ma’u faingamālie mo ia pea ma feme’a’aki pau kole ki ai tokanga ‘oua na’a ke tuputāmaki ki’i me’a si’isi’i eni ‘oku ou ‘ai atu he ko e Tohi Tu’utu’uni mou lau kau Mēmipa pea ko ‘ene fakatonutonu ‘oku ‘ikai toe ai ha me’a ia ke toki me’a mai e Sea ke ke me’a ki lalo te ke me’a ki lalo he ‘oku talamai he tohi tu’utu’uni me’a ki lalo kae fai e fakatonutonu. Ko e fakatonutonu Sea ‘oku tonu he ko ena ‘oku ke me’a mai ‘oku tonu pea ‘oku ‘ikai ke totonu ke toe hoko atu e Fakafofonga ‘i he me’a ‘oku ne me’a mai ‘aki ‘omi ha me’a fo’ou koe’uhí ka tau hoko atu Sea he te tau tukutaupe he me’a ko ia pea toe lōloa e ngāue e Fale ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku nau ‘osi tali e fakatonutonu fekau’aki pea mo e kupu 50 ‘o e Konisitūtone me’a mai koe ho fakamalanga ki he kupu 51.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke u toe lave au ki he kupu 50 Sea ko u lave au ki he kupu 51 he ko e ‘uhinga ko ē ko ē ‘o ‘eku fakakaukau Sea kia au mo ‘eku fanongo ko ē ko ē ki he lipooti ta’efe’unga ia ke ‘ave ki he ‘Ene ‘Afió. Pea ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake kupu 60 ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Ene ‘Afió fekau’aki pea mo e ngaahi makatu’unga ko ē ‘e 6 na’a ne ‘omai faingofua ke me’a atu pē Palēmia mo e ngaahi fiema’u ko ia he anga ‘a e fakalalakaka ‘o ‘enau ngāue. Ko u tokanga au ki he fakakaukau talu ‘eku tangutu mo hono ‘omai e lipooti na’e ‘ikai ke u lava au ‘o fakafetaulaki’i ka ko e pōini nau loto ki ai he ‘oku lahi e ngaahi makatu’unga lelei ke tau hanga ‘o fehu’ia ke lava ‘o toe momo iiki ange e fakamatala ke ...

<009>

Taimi: 1605 – 1610

Paula Piveni Piukala: ... ki he’ene ‘Afió. Ko e ‘uhinga ‘eku lave ki he kupu 51 kupu Si’i ‘uluakí. Kuo pau ke ‘i he Kapinetí e mafai pule ‘o e fonuá ‘a ia kuo pau ke nau ma’u e ngafa fengāue’aki fakataha mo e taliui ki he Fale Aleá, ‘a e ngaahi fatongia pule ‘o e Pule’angá. Ko ‘eku ‘uhingá ke tau fakafokifoki mu’a ki he Konisitūtone.

Ko e lahi e ngaahi *indicator* ‘i he lipooti ko ē Sea ko u faka’ofa’ia he ko u sio hifo ki ho hingoá ‘oku fakamo’oni hingoá aí. Ka ko e lipooti ko ē tapu ange pe mo ‘Ene ‘Afió, ko e fa’ahinga fakamatala fu’u ‘atā ka e ‘ikai ke ‘ai ha ngaahi *indicator* ke ne hanga ‘o muimui’i *for example*.

Hangē ko ení, ‘oku mau *invest* e pa’anga ‘i he solá *renewable energy*. Ko e pa’anga ko ía fe’unga hono lahí mo e, ko e a’u mai ki he ‘aho ní ‘okú ne hanga ‘o holoki e ‘uhilá ‘aki e seniti ‘e fiha. Ko ‘emau *forecast* a’u ki he 2025 ko e peseti ē ‘o e, ke ne tokoni ki he’ene ‘Afió ke ‘i ai ha’ane fa’ahinga fakamakupusi ‘a e fakahoko fatongía.

Ko e me'a taha Sea ko u fie lave ki ai, ko e 'uhinga 'oku tu'u fehalaaki ai e lipooti ko eni 'ene hu he taimi ni. He ko e polokalama patiseti 'oku 'i ai pea mo hono polokalama, polokalama ngaue mo e polokalama pa'anga.

Na'a ku 'eke ki he Palemia 'i tu'a he pe ko e *mid-term report* eni. Ko e 'uhinga ke ne hanga fakamahino'i ki he'ene 'Afió ko e polokalama e na'a mau fai, taumu'a ke ne *midgate* e fo'i taumu'a ngaue ko e, mau *invest* ai e pa'anga ko e. Peseti 'e fiha 'o e *outcome* pe ko e *indicator* 'oku ne hanga 'o talamai 'oku *achieve* pe 'oku tonu pe 'oku hala. Ke makatu'unga ai ha'atau fakakaukau ki he *continuous improvement* e ngaue.

Ko e lipooti ko e ko u faka'apa'apa lahi pe ka ko u kole atu Sea 'omai e lipooti ko e ke *scrutinize*. 'Uluaki taliui mai kinautolu ki Fale Alea ni, toki me'a atu e 'Eiki Palemia mo ia ki he'ene 'Afió. 'I he fo'i *process* 'oku 'omai 'e he Konisitutoné ko 'etau 'ai ko e fo'i founa fo'ou ke tau fakateki 'i he fo'i founa fo'ou ta'emuimui ki he Konisitutoné ko e halanga ia ki he ta'emaau.

Ko e 'uhinga ia 'eku kole atu

Kehe pe fatongia Palemia he Pule'anga mo e fatongia 'i he Fale Alea

'Eiki Palemia: Fakatonutonu Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea. Ko e fakatonutonu Sea ko e 'uhinga na'e 'osi fakatonutonu 'a e kehe 'o e Tali Folofola me'i he fatongia 'o e Palemia 'i he'ene fakahoko fatongia ki he'ene 'Afió. Na'e 'osi tali ena 'e he Feitu'u na Sea ka 'oku tau toe foki mai pe 'o toe 'ai mai. Kuo hangé eni ia ko ha'aku lipooti 'aku, mole ke mama'o ia Fakafofonga. Ko e Lipooti Tali To Folofola eni 'a e Fale Alea fakakatoa.

'I he mau 'i he Komiti Tali Folofola na'e 'omai ai 'e he Fakafofonga ko eni mei Hihifo 'a e ngaahi kole mai, mai mu'a e fakamatala ko e, mai fakamatala ko e. Ko 'emaui me'a pe 'oku fai ko e 'oatu e fakamatala. He ko e ngaahi tokolahi e 'u ngaahi fakamatala ia he ko e 'u me'a pe ia me'i he *annual report*, 'osi tali ia 'e he Fale ni. Ko e 'uhinga pe ia 'e Fakafofonga 'oku kehe 'eku fatongia 'a'aku ia me'i he Pule'anga mo e fatongia 'o tautolu he Fale ke tali e Folofola na'e to heni 'i he fakaava ko eni e Fale. Malo Sea ko e fakatonutonu pe ia ke tau foki ki he me'a ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u faka'apa'apa pe ki he Palemia

'Eiki Sea: Tongatapu 7 te u tuku atu ho'o miniti 'e 1 ke faka'osi mai koe'uhi ko 'etau taimi

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ko eni ko 'etau faka'ehie'hi eni ke 'oua na'a 'i ai ha taimi 'oku tau 'ata atu ta'efaka'apa'apa ki he'ene 'Afió. Ko 'eku 'uhinga kuo 'osi 'omai tofa hala he Konisitutoné, founa lipooti ki ha me'a 'oku ne fiema'u.

Ko e fakamatala ko eni ki he Tali Folofola, 'osi tali e Folofola. Na'e fai ia kimu'a, kimu'a pe, ko e 'u fakamatala ngaue eni ia. Ko e fakamatala ngaue ko ia 'oku totonu ke *makes sense*

Lord Tu'ilakepa: Sea

Paula Piveni Piukala: Ki he'ene 'afió

Lord Tu'ilakepa: Sea

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ke 'i ai ha fa'ahinga *indicator* ia

Lord Tu'ilakepa: Sea

Paula Piveni Piukala: Pe ko ha fa'ahinga makatu'unga

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea

'Eiki Sea: Me'a mai fakatonutonú

Lord Tu'ilakepa: 'Oleva ka u fakamolemole Fakafofonga na'a pehē ko e fakatonutonú 'o pehē ko u tonu au. Ko e faka'uhinga ko ē 'oku 'omai 'e he Feitu'una ka u toe lau atu pē Kupu 51 pea 'oatu leva 'eku fakatonutonu. Kuo pau ke 'i he Kapinetí 'a e mafai pule 'o e fonuá. 'Io, fika 'uluaki, mafai pule fika 'uluakí ia, 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa 'o e fengāue'aki fakataha mo e tali i ki he Fale Aleá, Fale ko ení. 'A e ngaahi fatongia pule 'o e Pule'angá. Mou ngāue'i e pa'anga mo e me'a kotoa pea mou ...

<010>

Taimi: 1610-1615

Lord Tu'ilakepa: ... taliui mai ki he Fale ni 'a eni ko ē 'oku 'omai kātoa e fakamatala ko iá 'o fa'o he lipooti ko ē 'o 'oange ki he Seá. Fakamolemole Fakafofonga 'oku 'ikai ke me'a 'a e Palēmiá 'o 'ave tali folofolá. Ko e me'a ia 'oku mau feinga atu ai ki he Feitu'u na ke ke mea'í, ko e 'omi ki heni pea 'ave ki he Seá. Toki me'a leva e Seá ko hai e ni'ihii he Fale ko ení te nau ō 'ave 'a e lipooti 'a e Fale Aleá mo e taliui 'a e Pule'angá ki he Fale Aleá.

Ko ia ko e me'a ia. He 'ikai ke 'omai e kupu'i Konisitūtone ko ē 'o hangē ko ho'o me'a mai he 'aho ní 'o me'a mai ko e me'a ia 'oku totonu ke fai he Pule'angá. 'Ikai, me'a eni ia 'a e Fale Aleá. 'Ai ke kehe pē Pule'angá ia mei he Fale Aleá. Ko tautolu kātoa ko eni kau Mēmipa 'a e Feitu'u na 'oku 'ikai fakapule'angá mo e Hou'eiki Nōpele ko ení 'oku tau 'i he malumalu 'o e 'Eiki Sea. Ka 'i he taliui 'a e Pule'angá ki he fonuá pe ki he 'Eiki Sea kuo pau ke 'omai ho'o ngāue mo fengāue'akí 'o fa'o he lipooti pe ko e tō folofola pea tau tali 'o 'ave ki he 'Ene 'Afíó pea ke me'a pē 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku mahinó mālō.

Tui ko e Lipooti Tali Tō Folofola ko e lipooti fakama e tu'unga 'oku 'i ai

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga 'eku, 'eku fakatalanoá he ko e lipooti ko ē, lipooti fakamā ē, 'i he tui 'a e motu'á ni faka-*standard* ke, ko ha me'a ke 'ave ki he 'Ene 'Afíó.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Paula Piveni Piukala: Fiema'u ke tau *scrutinize* e lipooti ko ē.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakamolemole Fakafofonga ka u ki'i tokoni atu. 'Oua te ke hanga 'ai e fa'ahinga me'a ko iá ko e lipooti fakamā eni. 'Oku fakamā ange ho'o ta'emahinó 'au. Mahu'inga ke ke mahino'i e anga e tafe 'o 'etau ngāué mo e 'omi 'a e taliui ko ē ki he Fale ni

pea tau fa’u lipooti. Fakamā ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki pea mo e Seá ko e ‘ikai ke tau fai ‘etau tō folofola. Tukuange e Pule’angá ke tau’atāina.

Fokotu’u ke toki faka’osi ki ‘apongipongi alea’i Lipooti Tali Tō Folofola

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki’i tokoni atu pē mu’a Sea ko hono ‘uhinga ko ‘etau taimí. Kapau ‘e laumālie lelei e Feitu’u na ke toki tuku ki ‘apongipongi ke faka’osi ki ai. Ka ‘oku ‘i ai e me’a mahu’inga Sea ‘oku mau fai e tokanga ki aí. Ko e fa’u foki ‘a e laó ko ‘ene tu’u pē ko ē he taimi ní, lele ai he ta’u ‘e 50 ē. Ko e me’a ‘oku mau tokanga atu ki aí ko e anga ē tu’u ‘a e laó. ‘Oku totonu ko e ‘asenita ngāue ‘a e Pule’angá ‘oku seti he Pule’angá. Ka faifai ‘o ‘i ai ha taimi ‘oku ‘ikai fenāpasi ‘a e folofolá mo e ‘asenita ngāue ‘a e Pule’angá, ko fē ‘a e kapasa te tau fou ai? Ko e ‘uhinga ia ‘a e malanga ‘oku ‘ai maí. Tau foki ki he Konisitūtoné. Ka ‘i ai ha taimi te na kehekehe, ko fē me’a te tau fai ki ai?

Lord Tu’ilakepa: Sea, mou ‘ofa mai ongo Fakafonganga, na’a ku pehē ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea pe ko e tokoni ē.

Lord Tu’ilakepa: Pe ke u tokoni atu pē ke ongo lelei he ka u fakatonutonu te ke pehē ‘oku ou tika ange au he Feitu’u na. Ko ‘eku tokoni atu ki he Feitu’u na ke ke mea’í ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē Fakafonganga Nōpele Vava’u, ‘oku ‘osi ‘etau taimí pea na’a ke ‘uluaki me’a haké ko e fakatonutonu ‘a Tongatapu 7. Ko e fakamalanga ‘a Tongatapu 4 ko ‘ene pou pou ‘a’ana ki he me’a ‘a Tongatapu 7.

Fokotu’u ke mālōlō ‘a e Fale

Lord Tu’ilakepa: Sea. Na’e totonu pē ke ke ta’ofi ‘anenai he na’e ‘osi fuoloa pē ‘ene ‘osi ‘a e taimí pea ko e ‘ai ke u leá pea ke ta’ofi e Feitu’u na ia au. Fokotu’u atu Sea ke tau mālōlō.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘osi ‘etau taimí ‘Eiki Nōpele. Hou’eiki te u toloi e Falé ki he 10 ‘apongipongi. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē ‘e he ‘Eiki Sea, Lord Fakafanua ‘a e Falé.)

<002>